

ОЛЬГА ШЕВЧУК-КЛЮЖЕВА

# УКРАЇНСЬКЕ УСНЕ МОВЛЕННЯ ДОНЕЧЧИНИ

м. Вінниця  
Видавництво "Твори"

УДК  
ББК

*Рекомендовано до друку Вченою радою  
Донецького національного університету  
(протокол №       від       2015 р.)*

Рецензенти:

**Л.Т. Масенко** – доктор філологічних наук,  
професор кафедри української мови  
Національного університету “Києво-Могилянська академія”;

**М.О. Вінтонів** – доктор філологічних наук,  
професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики  
Донецького національного університету.

**Ольга Шевчук-Клюжева**

Українське усне мовлення Донеччини [монографія] / Ольга  
Шевчук-Клюжева. – Вінниця: Видавництво “Твори”, 2015. – 162.  
ISBN

Робота присвячена дослідженню регіональних особливостей побутування державної мови в ситуації контактного білінгвізму; містить як теоретичну, так і практичну складову проблеми мовного контактування між спорідненими мовами. У книжці подається аналіз специфічної мовної ситуації Донеччини разом із докладною характеристикою різновидів українського усного мовлення, що функціонують на території Донеччини – нормативного, інтерферованого, мішаного.

Книжка призначена для студентів-філологів, вчителів української мови та викладачів вищої школи, але вона може зацікавити й ширшу аудиторію.

**ББК**

ISBN

© Ольга Шевчук-Клюжева, 2015  
© Видавництво “Твори», 2015

## ЗМІСТ

|  |           |
|--|-----------|
| Передмова .....  | 4         |
| <b>Українсько-російський мовний контакт: теоретичні складові проблеми .....</b>                | <b>7</b>  |
| Поняття “мовна ситуація” та чинники її утворення .....   | 7         |
| Типи українсько-російської двомовності .....   | 11        |
| Компетенція мовна, комунікативна, соціолінгвістична.....                                       | 18        |
| Особливості терміновживання поняття “рідна мова” .....   | 24        |
| Літературна й розмовна мова: точки перетину .....  | 28        |
| Жаргонно-сленгові страти як компоненти усного мовлення .....                                   | 36        |
| Інтерференція як тип мовної взаємодії .....  | 40        |
| Українське просторіччя чи суржик? .....  | 47        |
| Суржик: історія виникнення, утвердження та особливості<br>дефінування .....                    | 52        |
| Класифікація суржику .....   | 61        |
| <b>Білінгвізм Донецчини: умови постання, сьогочасні реалії, подальші<br/>перспективи .....</b> | <b>66</b> |
| Етнічна структура регіону.....   | 66        |
| Історія формування мовного середовища Донецчини .....  | 70        |
| Сучасна мовна ситуація Донецчини .....   | 74        |
| <b>Форми побутування української мови на Донецчині .....</b>                                   | <b>77</b> |
| Стандартизоване українське мовлення Донецчини: люди й<br>телебачення .....                     | 77        |
| Мовлення донецької молоді з елементами соціолектів .....                                       | 85        |
| Різнорівнева інтерференція в усному мовленні мешканців<br>Донецчини.....                       | 91        |
| Мотиви постання мішаної форми двомовності серед донеччан .....                                 | 106       |
| Місцева специфіка суржикового мовлення.....  | 111       |
| Післямова .....  | 144       |
| Література .....   | 147       |

## ПЕРЕДМОВА

Сьогодні Донецщина як невід'ємна частина України переживає трагедію – зовнішня агресія Росії спричинила ситуацію, коли заручниками стали мільйони українців. Ці люди є українцями не лише за паспортом, а й за культурою та національною приналежністю. Усі ми розуміємо, що життя в окупації, хоч і тимчасовій, нелегке: зухвала пропаганда призвела до того, що досить часто самі ж українці стають інструментом антиукраїнських настроїв і дій.

Рано чи пізно, але перед Україною постане завдання знайти шляхи повернення українців, які перебували й перебувають під окупацією, до єдиного українського простору. Варто бути свідомими того, що без аналізу попереднього періоду – доокупаційного – повернути цих людей буде вкрай важко.

Говорячи про побутування української мови в Донецькій області, мусимо визнати, що жодного року в регіональній політиці українська мова не була інтегруючим фактором. Усі роки незалежності – за будь-яких президентів, будь-яких урядів, керівників Донецької обласної державної адміністрації (хоча останніх було не так уже й багато, враховуючи вплив домінуючої партії) – українська мова використовувалася для посилення контролю над областю. Тому й було це штучно змодельоване протистояння української мови з російською, посилене й загострене місцевою так званою елітою. І навіть, якщо ми згадаємо ті поступи, які відбулися щодо української мови після 2004 року – коли прийшла команди В. Ющенка, зокрема міністр освіти і науки України І. Вакарчук – то, по суті, ці позитивні практики (збільшення кількості годин викладання української мови, українськомовний документообіг у закладах освіти тощо) центральної влади місцева використовувала на свою користь, спекулюючи на мовному питанні під час виборчих кампаній. Відповідно, цей шлях має бути проаналізований: ми відверто мусимо сказати, де була

помилка держави (центральної влади), чому і на якому саме етапі впровадження державної мовної політики в Донецькій області не відбулося. Це конче необхідно, аби зараз зважити на всі ті прорахунки для вироблення нової адекватної часові й обставинам концепції мовної політики в Україні з реальними та дієвими механізмами впливу на мовну ситуацію.

Говорячи про ймовірну ревізію механізмів загальнонаціональної мовної політики України, на нашу думку, варто врахувати, насамперед, гіркий досвід Донеччини, де українська мова побутувала (а таки дійсно побутувала) у дуже несприятливих умовах, і яким саме був стан її побутування (чи правильніше животіння) в останні роки перед масштабною російською агресією та окупацією частини території Донбасу. І цей текст, що пропонується Вашій увазі, є, по-перше, свідченням факту наявності української мови на Донеччині, а, по-друге, цю роботу варто сприймати як спробу продемонструвати об'єктивну картину мовно-комунікативного обличчя Донеччини до моменту агресії. Адже російська пропаганда зараз створює величезну шкоду не лише окупованим територіям, але й вільним – сьогодні Україна бачить Донбас виключно за тією телекартинкою, що подається від Російської Федерації: унеможливлення доступу українських журналістів розв'язало руки загарбникам і вони можуть показувати, що завгодно, демонізувати в очах співвітчизників населення Донеччини як унікальний осередок якоїсь біди для всієї території нашої держави – без мови, без віри і таке інше. Насправді ж, донеччани у переважній своїй більшості є українсько-російськими двомовцями, як і мешканці інших областей України, достатньо великої кількості областей. Залежно від обставин постання комунікативних актів, особистісного рівня мовної компетенції, зміни мовної ситуації шляхом переміщення зі звичних мовних колективів ця двомовність набувала різних форм – активної чи пасивної. Тож ця книга, а точніше фактивний матеріал та висновки дослідження, які вона

репрезентує, має показати, що на Донеччині значна частина населення різних вікових груп, різного рівня освіти й сфери діяльності використовувала українську мову, так само активно, як і російську, що, в свою чергу, призвело до концентрації величезної кількості мовно-культурних та соціально-політичних проблем через таку активність використання двох генетично близьких мов у одному комунікативному просторі: постійне перемикання мовних кодів, диглосні вияви двомовності, відсутність індивідуальної мовної стійкості, що унеможливило витворення мовної стабільності. Звичайно, всі ці мовно-політичні проблеми саме на Донеччині набули гіперболізованої форми, враховуючи історичні особливості заселення краю та шляхи його розвитку, і стали викликом, перевіркою на міцність нашої держави, і тому подолання цих викликів є актуальними для всієї країни, де масовий білінгвізм споріднених мов характеризує нашу дійсність на більшості території.

Наша держава зараз лише починає вибудовувати свою гуманітарну політику – через кров, через певну втрату контролю над усією країною – ми, нарешті, підійшли до того, що гуманітарна політика має бути і вона має бути власне-українською, вона має бути реальною, системною та дієвою, а не обмежуватися лише декларативними заявами. Нам треба відмовлятися від упереджень, стереотипів і міфів, що лише виправдовують бездіяльність.

*2015 р.*

## УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ МОВНИЙ КОНТАКТ: теоретичні складові проблеми

### *Поняття “мовна ситуація” й чинники її утворення*

Одним із найголовніших понять, через яке визначаються особливості мовної політики певної країни, є мовна ситуація. Загальне уявлення про термін мовної ситуації можна сформулювати з хрестоматійних соціолінгвістичних робіт У. Вайнрайха, Дж. Фішмана, Ю. Шевельова тощо. Попри активність використання в гуманітарному дискурсі поняття мовна ситуація та визначення його як одного з головних об'єктів соціолінгвістичних досліджень ще досі немає однозначного трактування.

Американська соціолінгвістична школа термін *мовна ситуація* визначає як сукупність даних про кількість мов, якими користуються в певній країні чи географічному ареалі, про стан і характер діалектів, про кількість носіїв певної формації та вартісне орієнтування носіїв щодо функціонування формацій у різних мовних суспільствах. Між мовними формаціями конкретного мовного суспільства зажди нарастає напруження, зумовлене багатьма чинниками, а саме – різний соціальний статус носіїв мовних кодів. Усе це й охоплює поняття мовної ситуації [Виденов 2000: 195-196]. Російський мовознавець В. Виноградов свого часу розглядав мовну ситуацію як сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов у їх територіально-соціальному взаємовідношенні й функціональному взаємовпливі у межах певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень. Соціолінгвісти В. Бєліков та Л. Крисін визначають мовну ситуацію як “компоненти соціально-комунікативної системи, яка обслуговує ту, або ту мовну спільність, знаходяться один із одним у певних відношеннях” [Бєліков, Крысин 2001]. Дослідник Л. Нікольський визначив мовну ситуацію як сукупність підсистем конкретної мови і / або підсистем двох або більше мов, які обслуговують суспільство у той чи інший період його розвитку і які пов'язані функціонально [Никольский

1976: 58]. Для розуміння, варто зазначити, що мовна ситуація в одномовному суспільстві – сукупність підсистем його мови (територіальні та соціальні діалекти, функціональні стилі стандартизованих форм мовлення), у двомовних чи-то багатомовних суспільствах мовна ситуація визначається сукупністю систем двох або більше мов, які використовуються в державі і які до того ж можуть мати різні функціональні ранги. Окрім загального опису поняття мовної ситуації, учений пропонує також певну типологію мовних ситуацій, що базується на двох основних положеннях: 1) функціональна завантаженість; 2) соціальний статус комунікантів. Мовні ситуації можуть поділятися на: екzogлосні (сукупність формацій більш ніж з однією мовою); ендоглосні (сукупність формацій однієї мови) (див. за [Віденов 2000, 199–203]). Розглядаючи зміст поняття мовна ситуація у різних соціолінгвістичних школах, доречно також зазначити думку болгарського дослідника М. Віденова, який наголошує на тому, що мовна ситуація не є статичним явищем, і її динаміка, як і у самих формаціях, так і між ними, зумовлюється відмінністю та їхньою боротьбою за позиції в суспільстві.

Щодо української соціолінгвістики, то тут варто відзначити, що дослідженню й опису мовної ситуації дослідники приділяли багато уваги та намагалися запропонувати прийнятне для вітчизняної терміносистеми визначення. Так, свого часу Ю. Шевельов у роботі “Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус” здійснив, напевно, найґрунтовніший аналіз і опис мовної ситуації в українському мовознавстві, наголошуючи при цьому на особливій значущості цього поняття для неодномовних країн, як-от у нашому випадку. Оскільки у дво- чи багатомовних суспільствах мовець мусить вибирати, котрій з мов віддавати перевагу у тій чи іншій ситуації, а також зважати на юридичні, політичні, історичні, етнічні та інші чинники: “мовне питання неминуче перестає бути тільки лінгвістичним питанням, чи, краще сказати, безпосередньо лінгвістичним, а стає також – і то часто насамперед –



питанням політичним, соціальним і культурним” [Шевельов 1998: 71]. Таким чином, ми бачимо, що не даючи, на жаль, конкретного визначення поняття мовної ситуації, лінгвіст Ю. Шевельов звернув увагу й докладно описав саме чинники її утворення.

Сьогодні “Українська мова. Енциклопедія” тлумачить мовну ситуацію як спосіб задоволення комунікативних потреб за допомогою однієї або кількох мов, що притаманний певному суспільству [Українська мова. Енциклопедія 2004: 332]. Для дослідниці С. Єрмоленко мовна ситуація – це сукупність умов, що характеризують визначені законом і насправді реалізовані правила мовної поведінки громадян [Єрмоленко 2007]. Професор Л. Масенко в посібнику з соціолінгвістики “Нариси з соціолінгвістики” вживає термін мовна ситуація як сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов, які використовуються в межах певних географічних чи адміністративно-політичних утворень для забезпечення комунікативних потреб [Масенко 2010: 106].

Отже, не відкидаючи всі наявні напрацювання, резюмуючи й конкретизуючи, пропонуємо найбільш прийнятне саме для нашої роботи дефінування терміна *мовна ситуація як характеристики особливостей конкретної території щодо побутування усіх можливих форм одного чи декількох мовних кодів у межах певного колективу*.

Ми вже наголошували на змінності поняття мовна ситуація, тож тепер доречно розглянути й чинники її формування. Докладну характеристику об’єктивних і суб’єктивних чинників, від яких залежить мовна ситуація на певній території, запропонував В. Чернишов. На його думку, до об’єктивних чинників належать: лінгвістичні (лінгвістичний склад населення; кількість мов, які є засобами комунікації; різниця між мовами та між мовами й діалектами, що забезпечують взаєморозуміння), культурно-історичні (єдність або відмінність матеріальної та духовної культури; наявність або відсутність літературної традиції), демографічні (кількість носіїв мови або діалекту; компактність їхнього проживання; рух населення), географічні (фізико-

географічний ландшафт; наявність або відсутність перешкод, які заважають контактам), економічні (товарно-грошові стосунки; розвиток місцевих ринків і наявність загальнонаціонального), соціально-історичні (розширення суспільства; характер суспільно-економічної формації; масові міграції; історичні зміни) До суб'єктивних чинників, на думку В. Чернишова, належать: соціологічний (усвідомлення певним етносом відмежованості своєї мови) і політичний (мовна політика) (див. за: [Кондрашкина 1986: 16–17]).

Мовознавцем О. Тараненко вважає, що одним із головних саме для нашого мовного суспільства чинників формування мовної ситуації є співіснування й жорстка конкуренцію української мови з російською.

Говорячи про чинники, що формують мовну ситуацію як конкретної місцевості, так і держави в цілому, ми, слідом за мовознавцем Ю. Шевельовим, переконані, що необхідно враховувати насамперед кількість мов, які вживає певний колектив. У одномовних країнах, описуючи мовну ситуацію, враховують переважно особливості співвідношення територіальних та соціальних діалектів, їхню кількісну репрезентативність, аналізують проблему вживання мови як засобу усного та писемного спілкування (лінгвістичний чинник). Натомість у неодномовних країнах, окрім перерахованих вище, докладного вивчення потребують ще й інші чинники. На початку цього розділу, ми звертали увагу на той факт, що мовна ситуація визначає мовну політику, так-от тут варто зазначити, що ці два поняття є взаємозалежними: адекватна обставинам мовна політика (або її відсутність) також має безпосередньо впливати на мовну ситуацію. Конкретні механізми мають щонайменше регулювати та розмежовувати сфери використання контактних мов у певному просторі, визначаючи тим самим державні пріоритети. Практичні дії як засоби мовної політики повинні враховувати етнічну структуру суспільства, компактність проживання етнічних меншин, сучасні політичні реалії. Також при описі чинників впливу на мовну ситуацію у неодномовному суспільстві варто звертати особливу увагу й на суто

лінгвістичні чинники, такі як генетична близькість контактних мов, диглосні особливості мововживання.

Отже, узагальнено можна сказати, що мовну ситуацію формують суспільно-політичні та лінгвістичні чинники, дослідження яких має давати повне уявлення про мовно-комунікативний простір певної території.

### *Типи українсько-російської двомовності*

Мовна ситуація Донеччини характеризується побутуванням великої кількості різноманітних типів українсько-російської двомовності або білінгвізму. Як відомо, мовна ситуація має важливе значення для формування мовної компетенції білінгвів, адже вона впливає на реалізацію мовцем комунікативних умінь і навичок, що були засвоєні в родині.

Щодо терміна *білінгвізм*, або його абсолютного синоніма – *двомовність*, то вперше надав йому визначення У. Вайнрайх, який розглядав *білінгвізм* як явище суто індивідуальне й визначав його як “практику поперемінного користування мов” [Новое в лингвистике 1972: 28]. Соціальний аспект білінгвізму підкреслював Ч. Фергюсон, запровадивши в лінгвістиці поняття диглосії, говорячи про співіснування в одному лінгвосоціумі двох мовних форм, що мають певні розходження на системному рівні (граматичному, лексичному, фонетичному) і є варіантами однієї мови. На нашу думку, терміни білінгвізм і диглосія не мають протиставлятися, логічніше розглядати диглосію як специфічний прояв білінгвізму. Дослідниця О. Ахманова визначає білінгвізм як однаково вільне користування двома різними мовами. Під білінгвізмом, за Є. Верещагіним, варто розуміти мовленнєві механізми, які дозволяють людині використовувати для спілкування дві мовні системи. В. Русанівський білінгвізмом називає добре володіння як національною мовою, так і мовою міжнаціонального спілкування. Отже, говорячи про білінгвізм, у лінгвістиці можна знайти різні підходи до розуміння його сутності від “активного вільного володіння індивідами двома мовами”

[Аврорин 1975: 12] до “здатності певного народу домагатися розуміння й спілкування двома мовами” [Михайлов 1984: 11].

Загальноприйнято вважати, що масовий білінгвізм складається з найрізноманітніших проявів індивідуальної двомовності, узагальнюючи які дослідники говорять про 3 типи: субординативна, координативна та змішана [Беликов, Крысин 2001]. При *субординативному білінгвізмі* мовець сприймає другу мову крізь призму рідної. *Координативний білінгвізм*, який ще часто називають “чистим”, оскільки за такої форми двомовності мовні системи співіснують автономно, розглядають на противагу до *змішаної форми двомовності*, де мови різняться лише на рівні поверхневих структур – єдиний механізм аналізу й синтезу мовлення. Звичайно, варто пам’ятати, що такий відносно чіткий поділ різних форм побутування білінгвізму є умовним. Спираючись на здійснене нами дослідження, можна висловити таку думку, що для визначення форми білінгвізму в індивідів необхідно брати до уваги категорію контрольованості / неконтрольованості мовлення, тобто наскільки жорсткими є умови дотримання певного мовного коду. Коли мовець контролює своє мовлення, докладаючи певних інтелектуально-психічних зусиль, цілеспрямовано відмежовуючи норми однієї мови від іншої, – свідомість програмує не лише зміст повідомлення, але й певну мовну модель – у цьому разі ми можемо говорити про координативний білінгвізм, оскільки чітко диференціюються мовні коди. Хоча навіть у такій ситуації змушені констатувати неодноразово доведений факт, з яким погоджуються практично усі соціолінгвісти, що координативний, або збалансований, білінгвізм споріднених мов практично завжди супроводжується інтерференцією різних мовних рівнів, тобто мовними помилками, інтенсивність яких залежить від індивідуальних особливостей мовців, бо повне й автономне (без змішування елементів контактних мов) володіння двома мовами перевищує психічні можливості пересічної людини. Тут варто зазначити й те, що досить частою в умовах перманентного мовного

контакту споріднених мов є ситуація, коли мовець не може відмежовувати український мовний код від російського, бо сприймає їх як одне джерело мовних засобів – таке мовлення потрібно кваліфікувати винятково як мішану форму білінгвізму.

Визначаючи білінгвальні типи мовлення, доречно також звернути увагу на ще один своєрідний прояв “двобічного” білінгвізму споріднених мов, при якому кожний з учасників комунікативного акту користується своєю мовою, але розуміє мову співрозмовника – *дуалінгвізм* (англ. *dual-lingualism*) [Lincoln 1979: 22]. Такий тип білінгвізму побутує найчастіше на пограниччі поширення споріднених мов, що якраз відповідає мовній ситуації Донеччини [Беликов, Крысин 2001: 273]. Варто також зазначити, що стан дуалінгвізму є досить поширеним на всій території нашої країни, а не лише в її прикордонних зонах через те, що фактично всі українці під впливом історико-культурних обставин є білінгвами, адже пасивно володіють українською / російською мовами залежно від рівня мовної компетенції й активно використовують одну з них – базову для мовця, або домінуючу – у соціальній групі, які, до речі, не завжди збігаються. Дві мови – українська й російська – настільки “органічно” співіснують у мовно-комунікативному просторі, що навіть якщо мовна особистість не спроможна через певні обставини бути активним білінгвом, пасивним вона буде все одно. Враховуючи цей факт, можна констатувати, що дуалінгвізм є досить поширеною формою спілкування в нашій державі. Варто відзначити, що подібний прояв перманентного контактування споріднених мов на сьогодні ще не дістав належного теоретичного окреслення й практичного аналізу на ґрунті українсько-російської двомовності. На нашу думку, стимулюється такий прояв мовного контактування масовою культурою загалом і ЗМІ зокрема, де українсько-російська двомовність стала вже нормою, що затвердилася в українському теле- і радіоефірі. Так, наприклад, на телебаченні й радіо дуже популярними є передачі, що проходять у форматі, коли один ведучий говорить українською мовою,

інший – російською, при цьому демонструється неконфліктність і абсолютна органічність для мовців такої форми спілкування, оскільки головна мета – бути зрозумілим – досягається й взагалі нівелюється значення, якою мовою здійснюється комунікативний акт.

Отже, сучасну мовно-культурну політику телебачення України можна назвати двомовною з переважанням російської. Українські ЗМІ є одним із дієвих засобів русифікації, яка здійснюється не лише через пряме обмеження державної мови в ефірному часі, але й шляхом штучного намагання змішати дві мови. В. Дончик з цього приводу зазначав: “те, що антиукраїнським силам не вдалося здійснити законодавчо – українсько-російську двомовність – нам тепер намагаються нав’язати практично, реально. Справдешня картина нашого телебачення – це зумисні колотини, лемішка, шкідлива для обох мов, а особливо української, перемішування, за наявності якого про чистоту тої чи тої годі говорити. Тим більше – мріяти про атмосферу пієтету до української мови, плекання коментаторами, дикторами, ведучими, редакторами багатства, свіжості, вишуканості мовленнєвого ряду” [Дончик 2001: 4].

Таким чином, заохочення дуалінгвальної форми білінгвізму виступає механізмом зросійщення України, адже двомовні проекти не просто блокують рух до української одномовності, зберігаючи розкол населення за мовною ознакою, а стимулюють процес переходу білінгвів до групи російськомовних українців. Для покращення мовної ситуації необхідним є формування сучасної власне-української урбаністичної культури, але її поступ здаватиметься майже не можливим через поширення як російськомовних, так і двомовних проектів ЗМІ, оскільки така практика “консервує” мішані форми й не надає змоги перевести мішану білінгвальну ситуацію України до координативної.

Щодо диглосії, то цим терміном, як уже зазначалося вище, позначають одночасне існування в суспільстві двох мов або двох форм однієї мови, що

вживаються в різних функціональних сферах. На відміну від білінгвізму диглосія передбачає обов'язкову свідому оцінку з боку мовців своїх мов.

Якщо термін *диглосія* застосовують до двомовних ситуацій, то йдеться про різномовну диглосію. Д. Фішман протиставляє білінгвізм диглосії в контексті, близькому до опозиції індивідуальний / національний (масовий) білінгвізм. Згідно з концепцією мовознавця, білінгвізм характеризує індивідуальні здібності, а диглосія – соціальний розподіл функцій мов. Відтак білінгвізм – індивідуально-психологічний феномен, а диглосія – соціальний (див. за [Масенко 2010: 101]). Для Донеччини характерним є масовий функціональний розподіл споріднених контактних мов, що побутують в одному комунікативному просторі, – української та російської – за сферами вживання серед українсько-російських білінгвів.

Дослідники мовної ситуації України (Я. Радевич-Винницький, О. Тараненко, Л. Масенко) характеризують її як диглосну українсько-російську двомовність у такому стані, який сформувався за радянської доби. Російська мова набула у сприйнятті більшості населення УРСР рис вищої мови, важливої, обов'язкової, пов'язаної з владою і престижем, а до української ставилися переважно як до нижчої, необов'язкової, маргінальної (див. за [Масенко 2010: 102]).

“Диглосія призводить до неповноти функцій міноритарної мови, – зазначає В. Гак, – що відбивається й на її внутрішній структурі, оскільки, приміром, цілі шари лексики в ній не утворюються або випадають з ужитку. Її соціо-психологічним наслідком нерідко виявляється мовне відчуження, яке детально досліджують зарубіжні лінгвісти. Останнє полягає в тому, що людина, яка не має можливості повноцінно користуватися рідною мовою і яка не опанувала повністю мажоритарну мову, фактично виявляється без засобів спілкування і випадає із числа активних членів суспільства. Тому в носіїв міноритарної мови може виникнути прагнення перейти повністю на мажоритарну мову, у деякого

розвивається те, що американські лінгвісти називають “self-hatred” (самоненависть), тобто презирство й ненависть до рідної мови. В умовах двомовності міноритарна мова завжди може виявитися на шляху до знищення, а попередити цей процес можна лише за допомогою цілеспрямованих дій, що становлять частину мовного облаштування” (див. за [Масенко 2010: 102]).

Відносини російської та української мов на території України в радянський період відбувалися відповідно до наведеної опозиційної моделі відносин мажоритарної, або домінантної, і міноритарної, або підлеглої, мов. Особливість української ситуації полягає в тому, що до стану міноритарної була зведена мова чисельно більшого корінного етносу, тобто того етносу, який на своїй території мав утворювати більшість. Проте в Радянському Союзі українці на своїй власній території були зведені до стану масового етносу, тобто стали більшістю, підпорядкованою домінантній меншості. Як зазначає етнолог В. Склад, “масовий етнос (підпорядкована більшість) – чисельно найбільший, але підпорядкований етнос в умовах відсутності власної державності. За своїм статусом масовий етнос відрізняється від меншинних груп і зазнає мовної та етнічної асиміляції з боку домінантної меншості” (див. за [Масенко 2010: 104]).

Отже, зі зміною статусу української мови та її конституційного закріплення як державної значною мірою розширилася сфера її функціонування, зокрема в освітньому просторі, тобто відбувається переорієнтація молодого покоління російськомовних українців на нові тенденції мовної поведінки, хоча старі стереотипи залишаються глибоко вкоріненими в мовно-культурній свідомості сучасних донеччан. На жаль, українська мова на Донеччині функціонує переважно в офіційно-діловій комунікації, і це не сприяє повноцінному розвитку української мови й поверненню їй природності звучання й вислову в регіоні, бо перерваним залишається зв'язок із діалектним оточенням. Подібне обмежене й чітко регламентоване комунікативними умовами побутування української мови



варто розглядати як прояв часткового диглосного білінгвізму (до того ж у зворотному, ніж у радянський період, напрямі), що, звичайно, не передбачає цілковитого усунення однієї з контактних мов із певних сфер функціонування, але спостерігається значне домінування однієї мови над іншою в цих сферах.

Варто пам'ятати, що білінгвізм у недиглосній його формі трапляється вкрай рідко, і в більшості ситуацій простежуються тенденції до функціонального розподілу мов, а отже, до розвитку диглосного типу двомовності. На сьогодні мотиви функціонального розмежування контактних мов докорінно змінилися, оскільки кваліфікування російської мови як основної чи домінантної в певних комунікативних ситуаціях уже не є вимогою сучасної мовної дійсності, а, скоріш за все, пояснюється небажанням пересічних мовців змінювати себе як мовну особистість, що відповідало б сьогоденним реаліям життя, та відсутність мотивації для повного переорієнтування.

Таким чином, мовна ситуація сучасної Донеччини характеризується побутуванням незбалансованих форм українсько-російського білінгвізму з диглосними проявами. У повсякденній комунікації досліджуваної території можна спостерігати побутування всіх можливих проявів контактного білінгвізму: від координативної до змішаної форми двомовності – наслідками якої, в першому випадку, є інтерференційні помилки, а у другому – повне нерозрізнення споріднених мовних кодів. На Донеччині частотною є поява дуалінгвальних форм мовлення, що нібито витворюють атмосферу неконфліктності, а, по суті, в завуальованій формі розхитують мовну стійкість білінгвів, спонукаючи їх переходити на бік російськомовних одномовців. Функціональний розподіл української й російської мов, із чітко визначеними умовами вживання української мови, не сприяє стабілізації мовної ситуації регіону, стимулюючи тим самим появу диглосних форм мовлення.

Ситуація Донецчини до певної міри програмує розвиток мовленнєвих спроможностей її мешканців, тобто формує певний рівень мовної компетенції.

Розгляд поняття індивідуальної мовної компетенції крізь призму стану українсько-російського білінгвізму на Донецчині допоможе охарактеризувати загальну картину колективних умінь і навичок білінгвальних мовців, що змушені повсякчас перебувати в ситуації двомовності, яка не завжди є збалансованою.

Вивчення мовної компетенції як соціолінгвістичної проблеми, крім теоретичного аспекту, має неабияку практичну перспективу, адже дає можливість оцінити мовну ситуацію конкретного регіону й держави не тільки з погляду функцій мов, що наявні на певній території, але й з погляду людини, її комунікативних здібностей, можливостей і потреб. Отже, важливим є теоретичний розгляд поняття мовної компетенції саме білінгвальних осіб, що, з одного боку, допоможе чіткіше дефінувати термін, а, з іншого боку, на практиці – сприятиме повноцінному аналізу лінгвістичних деформацій білінгвального мовлення, адже опис поняття мовна компетенція передбачає характеристику її складових компонентів.

Говорячи про мовну компетенцію, необхідно звернути увагу на два аспекти її формування – особистісний та загальний, тобто визначати індивідуальний фактор впливу, який, на нашу думку, є найголовнішим, а саме – базову чи то рідну мову для індивіда. Щодо загального чинника, то тут, насамперед, треба враховувати вплив специфічної мовної ситуації України, яка характеризується різноманітними проявами українсько-російської двомовності.

Розпочати розгляд цієї проблеми варто з уточнення вже наявних термінологічних опрацювань взаємопов'язаних понять, а саме – *мовна компетенція* та *базова (рідна) мова*.

Попри те, що термін *мовна компетенція* досить давно й активно вживається в гуманітарному дискурсі, на сьогодні немає єдності серед мовознавчої спільноти щодо його узагальненого тлумачення й, взагалі, доцільності вживання. Як відомо, термін *мовна компетенція* до наукового дискурсу був уведений Н. Хомським, який визначав це поняття як знання мови у протизагуг мовному використанню [Хомский 1972: 21]. На його думку, мовна компетенція носія мови складається із суми усіх знань про мову, яка й виступає підґрунтям граматики. Лінгвіст вибудовував свою концепцію в ідеалістичному дусі, про що свідчить одне з вихідних положень про ідеального мовця-слухача, який має існувати в абсолютно однорідній мовній спільноті. З таким підходом і пов'язане протиставлення мови її вживанню, оскільки мовне використання, на думку Н. Хомського, є досить спотвореним відбиттям мовної компетенції через неможливість всеохопного опису. Відповідне прагнення абстрагуватися від реальних мовленнєвих актів не відповідає основному принципу соціолінгвістики – вивченню мови в соціальному контексті. Погляд Н. Хомського на поняття мовної компетенції як уродженого знання основних лінгвістичних категорій і реальної можливості мовця конструювати для себе граматичу був дещо звужений та вимагав певного розширення й нового семантичного навантаження, яке б ураховувало результат процесу соціалізації. Таким чином, спираючись на ідеї основоположника генеративної граматики, американські соціолінгвісти, на протизагуг Н. Хомському, висувають поняття *комунікативної компетенції*. Д. Хаймс підкреслював, що компетенція передбачає не лише володіння граматикою та словником, а й знання умов, ситуацій, у яких відбувається мовленнєвий акт [Hymes 1971: 14]. Д. Хаймс припускає, що поняття комунікативної компетенції залежить від визначення двох аспектів: інтуїтивного знання мови та здатності її використовувати; а також охоплює такі параметри – граматична правильність, реалізованість, придатність і “зустрічність” [Hymes 1971: 35]. Перший параметр Д. Хаймса запозичений з теорії Н. Хомського.

Реалізованість визначається психологічними факторами, що впливають на мовлення індивіда. Прийнятність означає відношення висловлення до контексту мовлення або ситуації, в якій утворюється комунікативний акт. Зустрічність належить до ймовірності вживання однієї з форм. Відповідно, компетенція – це експліцитні знання, навички й оцінні судження.

Отже, основна відмінність між мовною компетенцією Н. Хомського й комунікативною компетенцією Д. Хаймса полягає саме в погляді на мовця-слухача: для Н. Хомського – це ідеальний мовець-слухач, тобто носій мови з абстрактним мисленням; натомість Д. Хаймс розглядає реального мовця-слухача в реальному мовному колективі, який використовує мову в ситуативно зумовленому вживанні.

У результаті дискусії, що була розпочата в американській соціолінгвістиці на хвилі критики зазначених ідей Н. Хомського, учені методично починають розмежовувати поняття мовної та комунікативної компетенції. Розглядаючи поняття мовної компетенції, Р. Белл визначає комунікативну компетенцію як знання, які має носій мови і які стосуються не лише формального коду, але й соціальних наслідків мовних виборів, що є доступними мовцю в процесі використання мови протягом життя, де він виступає як учасник мовленнєвих подій, які становлять найважливіший аспект людського суспільства [Белл 1980: 273]. Спираючись на ідеї Н. Хомського, Р. Белл намагається відносно чітко розмежувати поняття мовної та комунікативної компетенції носіїв мови. Мовна компетенція для лінгвіста – це вроджене знання, що притаманне ідеальному мовцеві-слухачеві і яке дозволяє йому створювати й розпізнавати граматично правильні речення. Комунікативна компетенція виходить з поняття мовної компетенції не просто як здатність створювати й розуміти висловлювання, але активно й адекватно їх використовувати відповідно до певних соціальних ситуацій.

Поступово розуміння мовної й відповідно комунікативної компетенції уточнюється та розширюється, й кожен із дослідників

привносив щось своє в характеристику цього поняття. Так, М. Халідей розглядав комунікативну компетенцію як функціональну основу використання мови, відповідно до певних її функцій. Досліджуючи проблему навчання дітей іноземної мови, він описав 7 основних функцій комунікативної компетенції: інструментальну, регулятивну, інтерактивну, персональну, евристичну, репрезентативну та функцію уяви [Halliday 1970: 141]. Н. Гез під вербально-комунікативною компетенцією розуміє здатність враховувати у мовленнєвому спілкуванні контекстуальну доречність і вживаність мовних одиниць для реалізації когнітивної та комунікативної функцій [Гез 1985: 19].

Щодо сучасних досліджень поняття мовної й комунікативної компетенції, то тут варто зазначити, що особливу увагу в соціокультурному дискурсі все-таки приділяють розробці терміна *комунікативна компетенція* та пропонують різні його визначення: в одних – це рівень сформованості міжособистісного досвіду, необхідного індивідові, щоб у межах власних здібностей та соціального статусу успішно функціонувати в певному суспільстві; в інших – це спроможність людини здійснювати спілкування як складну багатокомпонентну динамічну цілісну мовленнєву діяльність, на характер якої можуть впливати різноманітні фактори; або як здатність координувати взаємодію окремих її компонентів задля забезпечення ефективності та результативності комунікації.

Останнім часом намітилася тенденція до використання терміна *соціолінгвістична компетенція*, який деякі дослідники вважають досить ємним. Так, лінгвіст Г. Кицак говорить, що наявність соціолінгвістичної компетенції сприяє ефективному міжкультурному спілкуванню, оскільки така компетенція передбачає не лише знання мови, але й обізнаність у соціальних структурах та соціальних контекстах.

Дослідник В. Звегінцев зазначав, що “замість мовної компетенції (яка передбачає й комунікативну) доречніше використовувати термін

*соціолінгвістична компетенція*, мотивуючи це тим, що забезпечення нормального спілкування між людьми, окрім мови, необхідні ще додаткові знання, які виявляють правильність поведінки людини в суспільстві. Це соціальні знання або соціолінгвістична компетенція” [Новое в лингвистике 1960: 43].

Ситуація невизначеності у терміносистемі щодо побутування термінів *мовна компетенція*, *комунікативна компетенція* та *соціолінгвістична компетенція* призводять до того, що деякі дослідники вдаються до занадто широкого тлумачення поняття *компетенції*. Так, зокрема Ф. Бацевич у “Словнику термінів міжкультурної комунікації” [Бацевич 2007] наводить 11 визначень різних термінів, по суті, одного поняття – *компетенції* саме в лінгвістичному аспекті: *компетенція інтерактивна, мовна, комунікативна, крос-культурна, культурна, лінгвокультурна, міжкультурна, прагматична, предметна, соціокультурна, феноменологічна*. Наявність такої великої кількості понять, з одного боку, унеможлиблює запропонування єдиного та всеохопного терміна, що відображав би усю суть феномена мови як такої, а, з іншого боку, – призводить до того, що певна кількість запропонованих автором дефініцій, фактично, дублюють одна одну. Так, Ф. Бацевич визначає *інтерактивну компетенцію* як “сукупність умінь необхідних у спілкуванні в різноманітних умовах з різними комунікантами”, *комунікативну компетенцію* автор визначає в такий спосіб: “сукупність знань і умінь учасників міжкультурної комунікації, в спілкуванні в різних умовах, із різними комунікантами”, тобто ми бачимо, що інтерактивна компетенція відрізняється від комунікативної лише тим, що інтерактивна – це “сукупність умінь”, а комунікативна компетенція – це ще “сукупність знань”. Мовну ж компетенцію автор визначає як “знання учасниками міжкультурної комунікації мови (мовного коду), якою здійснюється спілкування, передусім володіння всіма рівнями мови, стилістикою мови і мовлення, правилами, за якими створюються конкретні мовні конструкції та повідомлення, здійснюється їхня трансформація” [Бацевич 2007].

На нашу думку, поняття *мовної та комунікативної компетенції* є взаємно залежними, тобто мовна компетенція певного індивіда апіорі вже має передбачати наявність комунікативних навичок. Тому вживання поняття мовної компетенції є більш універсальним, оскільки розглядається як здатність людини розуміти та відтворювати мову не лише на певному рівні, а й відповідно до різноманітних цілей та специфіки ситуації спілкування. Людині недостатньо лише знати систему мови на всіх її рівнях, володіти правилами породження речень, сконструйованих відповідно до граматичних норм, але й необхідно адекватно завданням і ситуації спілкування здійснювати свій вплив на співрозмовника та згідно з цим вживати мовленнєві висловлювання – тільки в цьому разі можемо говорити про повноцінне володіння мовою, бо лише так реалізується основна її функція – комунікативна. Отже, ми вважаємо, що *мовна компетенція* має розглядатися як *індивідуальна динамічна категорія, в якій відбивається єдність мови й мовлення, тобто це спроможність мовців застосовувати у комунікативній практиці знання із засвоєної мови*. Подібну думку щодо розмежування мовної й комунікативної компетенції відстоює й дослідниця Н. Шумарова, яка визначає *мовну компетенцію* не просто як знання системи мови та правил її використання, але і як реалізацію цих знань у численних комунікативних актах [Шумарова 1992: 14].

Таким чином, мовна компетенція – це змінне поняття, яке можна розвивати й удосконалювати впродовж життя. Ключовим для розвитку мовної компетенції кожного окремого індивіда, а білінгва тим більше, є базова мова, яка накладає значний відбиток на формування мовної особистості. Зважаючи на цей факт, для характеристики індивідуальної мовної компетенції необхідно визначити, яка мова виступає її підґрунтям – українська, російська чи мішані форми українсько-російського мовлення. Якщо індивід засвоїв першою українську мовну систему, то за подальшого засвоєння російської мови на його мовлення буде накладатися відбиток базовості української мови й навпаки.

### *Особливості терміновживання поняття “рідна мова”*

Повертаючись до чинників формування мовної компетенції білінгвів, тобто осіб, мовлення яких характеризується наперемінним, одночасним чи наперемінно-одночасним використанням двох мов у межах однієї комунікативної ситуації, із різним ступенем мовної компетенції в обох мовах, необхідно, насамперед, визначити показник базової мови, тобто мови, яка є рідною для індивіда. У сучасній лінгвістиці дефініція терміна *рідна мова* має чимало інтерпретацій, хоча й досі немає однозначного його тлумачення. Ситуацію ускладнює наявність, по суті, синонімічних термінів, які позначають одне поняття – *рідна мова*, *базова мова*, *материнська мова*, *перша мова*, *етнічна мова*, *основна мова*.

Звичайно, сама природа цього поняття як найважливішого чинника формування особистості не може бути визначена одним терміном. Ми хочемо звернути увагу дослідників саме на особливостях терміновживання, зокрема на те, що велика кількість синонімічних термінів не сприяє появі загальноприйнятого. Так, наприклад, російські лінгвісти В. Беліков і Л. Крисіну, автори підручника “Соціолінгвістика”, у своїй роботі паралельно вживають терміни *рідна*, *етнічна* та *основна мова*; а дослідниця Н. Шумарова пропонує вживати замість терміна *рідна мова*, терміни *функціонально перша* та *функціонально друга мови*.

Звичайно, відмовлятися від вживання певних термінів чи не відмовлятися це справа дуже індивідуальна для кожного з дослідників, ми вважаємо за доцільне розглянути цю неоднозначність у вживанні й дефінуванні терміна *рідна мова* та похідних від нього чи то суміжних з ним.

З одного боку, *рідна мова* – це “мова нації, мова пращурів, яка пов’язує людину з її народом” [Іванишин, Радевич-Винницький 1994: 121]. З іншого – рідну мову тлумачать як мову спілкування з матір’ю, тобто як першу систему засвоєння інформації, засіб формування комунікативно-когнітивних навичок, які засвоюються дитиною у процесі біологічного відчуження від матері й переходу до соціального спілкування з нею



[Ибрагимов, Зачесов 1990: 12]. Інколи під терміном *рідна мова* розуміють мову, якою людина “володіє максимально глибоко й повно, якою легше, швидше й простіше думається, яка є для неї найбільш звичною і зручною формою вираження думки та мовного спілкування” [Шинкаренко 1995: 9].

За визначенням, яке подано в “Українська мова. Енциклопедія”, *рідна мова* – це мова, з якою людина входить у світ, прилучається до загальнолюдських цінностей у їхній своєрідності [Українська мова. Енциклопедія 2004]. Людина стає свідомою, оволодіваючи мовою своїх батьків. Тому в художній літературі – поезії і прозі – всіх народів поняття рідної мови виступає поряд з поняттям рідного краю, батьківської хати, материнського тепла, вітчизни, тобто рідна мова сприймається не просто як засіб комунікації, не тільки як знаряддя формування думок, а значно інтимніше – як одне з головних джерел патріотичних почуттів, як рецептор духовно-емоційної сфери людини. Письменники поетизують рідну мову так само, як і рідний край, його пейзажі, як свій народ.

Говорячи про значущість рідної мови та про її зв’язок із світосприйняттям народу, не можна не звернути увагу на гіпотезу “лінгвістичної відносності” Е. Сепіра та Б. Уорфа, відповідно до якої саме мова визначає особливості мислення народу, що нею говорить. “Світ, у якому мешкають суспільні утворення, що говорять різними мовами, репрезентують різні світи, а не один і той самий світ із різними етикетками. Мова є замкненою продуктивною системою символів, яка не тільки має стосунок до досвіду, а дійсно визначає для нас досвід у силу своєї формальної структури... ми підсвідомо переносимо встановлені мовою норми до сфери досвіду” [Sapir 1930: 578]. Наявні на сьогодні експерименти вчених різних галузей – психологів, лінгвістів, етнографів – не підтверджують гіпотезу Сепіра-Уорфа, однак і не спростовують її повною мірою. Якщо взяти до уваги постулати цієї гіпотези, то досить легко можна дійти висновку, що за умови втрати рідної для нації мови, людина відокремлюється від цього етнічного колективу. Як показує

практика, концепція “двох рідних мов”, що була висунута в радянський час і виходила з політики “зближення націй”, довела свою неспроможність як в теоретичному, так і практичному планах.

У “Словнику термінів міжкультурної комунікації” Ф. Бацевич використовує 2 терміни – *мова материнська* та *мова рідна* як синонімічні. Мова материнська – “мова, яку засвоює дитина з моменту народження, спілкуючись в сім’ї”, а рідна мова визначається як “одне з найважливіших понять міжкультурної комунікації, соціолінгвістики, етнолінгвістики ... , яке учені пояснюють так: 1) мова нації, мова предків, що пов’язує людину з її етносом, попередніми поколіннями, їхнім духовним світом; 2) перша мова, яку засвоїла людина з дитинства в процесах соціалізації і акультураїї; 3) мова, якою людина володіє з максимальною глибиною і повнотою...” [Бацевич 2007]. Якщо заочно подискутувати з автором щодо доречності вживання терміна *материнська мова*, то варто зазначити, що друге значення терміна *рідна мова* практично повністю дублює визначення терміна *материнська*, хоча, можливо, автор хотів підкреслити саме важливість спілкування дитини із матір’ю, тоді, напевно, нам варто було б ще говорити про роль батька й інших родичів, що оточують дитину з моменту народження та впливають на її мовний розвиток.

Дослідниця Н. Шумарова, підкреслюючи методологічну й політичну важливість поняття *рідна мова*, зазначає, що цим терміном користуються як чимсь усталеним і всім зрозумілим, хоча, як ми бачимо, це поняття залишається термінологічно не усталеним навіть у наукову середовищі й досі [Шумарова 1992].

Звичайно, про значущість рідної мови для кожної конкретної людини й для держави зокрема можна писати багато, але найголовніше, за словами В. Жайворонка, в мові як у суспільному явищі необхідно вбачати трихотомію: людську мову як витвір людської природи, національну мову як колективний витвір духу етносу, індивідуальне мовлення як факт породження мови кожним окремим мовцем [Жайворонко 2007: 109].

Зважаючи на це, пропонуємо, говорячи про індивідуальну мовну компетенцію білінгва, вживати термін *базова мова*, оскільки визначення мови як рідної, чи то материнської, несе в собі відносну нечіткість та певну емоційність. Хоча, варто зазначити, що деякі дослідники говорять про “технічний характер” терміна *базова мова* [Бацевич 2009: 45], але тут головне не “технічність”, а нейтральність, оскільки базовою мовою ми пропонуємо називати мовний код (засіб комунікації), за допомогою якого людина усвідомлює й пізнає навколишню дійсність, тобто *базова – це первинна для індивіда мовна структура, що визначає подальше формування комунікативних умінь і навичок*.

Отже, мова, що засвоюється індивідом першою виконує роль своєрідного сита, через яке сприйматиметься світ у численних формах мови, а для білінгвальних осіб із різним рівнем володіння двома мовами цей факт відіграє визначальне значення.

Також необхідно підкреслити й те, що мови білінгвальних суспільств дуже рідко є рівноправними, одна з мов переважає у функціональному відношенні. У такому разі говорять про *основну*, або *домінантну мову*, всі інші мови автоматично набувають статусу додаткових, адже до них мовець звертається в соціально менш значимих ситуаціях. Тобто для визначення базової (першої) мови білінгва необхідно визначати фактор функціональної активності засвоєної від народження мови протягом життя білінгвальної особистості, треба звертати увагу на те, чи залишається базова мова основною для білінгва чи переходить до категорії додаткових, оскільки це безпосередньо впливатиме на вироблення мовної стійкості індивіда та появу диглосних проявів двомовності.

Показник базовості мови є визначальним для мовця, оскільки кожна мова, як відомо, – це окрема система, що функціонує за своїми внутрішніми законами, і тому треба враховувати, яка мова є першою для мовної особистості при аналізі її мовлення, бо система базової мови накладатиме значний відбиток на формування мовця в подальшому житті.

Доцільно в контексті цього також урахувати фактор індивідуальної мовної ідентичності білінгва, тобто як сам мовець кваліфікує своє мовлення, адже залежно від цього свідомість програмуватиме мовні параметри, оскільки мовець підсвідомо буде прагнути дотримуватися законів функціонування й норм обраної ним мови. Особливу увагу, на нашу думку, варто приділити тій категорії мовців, для яких базовою мовою є мішані українсько-російські форми мовлення, бо в цьому разі вкрай важко визначити домінування в їхній свідомості якоїсь однієї мовної системи. Звичайно, в такій ситуації визначальним чинником є цілеспрямоване навчання одній з контактних мов, що має допомагати індивідові розрізняти мовні коди, або паралельне опанування контактних мов. Також не менш важливо у контексті зазначеної проблематики розглянути співвідношення поширених на території України мов – української та російської. Цікавим є момент, на який звертають недостатньо уваги, говорячи про українсько-російську двомовність, – чи є повноцінним функціонування російської мови: чи дійсно той мовний код, який у протигагу українському називають російським, такий уже російський. Оскільки разючою є невідповідність між літературною російською мовою й модифікованим українською дійсністю російськомовним кодом. Особливої значимості це питання набуває в дискусіях щодо офіційного узаконення стану українсько-російської двомовності на певних територіях держави, або введення регіональної двомовності, що, на наше глибоке переконання, є абсолютно зайвим.

### *Літературна й розмовна мова: точки перетину*

Наявні на Донеччині форми побутування української мови є безпосереднім віддзеркаленням як історичного розвитку всієї України, так і наслідком специфічних регіональних процесів. Повноцінне функціонування державної мови у Донецькій області ускладнене потужним комунікативним впливом спорідненої контактної мови, який

спричиняє появу інтерферованих і мішаних форм українського мовлення внаслідок панування російської мови в побутовій сфері. Вкрай звужене побутування живих форм усного українського мовлення та чітка регламентація використання державної мови для переважної більшості наших респондентів, а саме – представників молодого покоління донеччан, що використовують українську мову в офіційно-діловій комунікації освітнього процесу, негативно впливає на повноцінність функціонування та вживання української мови.

Обмежене використання української мови як засобу усного повсякденного спілкування позбавляє літературну форму, тобто стандартизований варіант українськомовного коду, одного з найважливіших відкритих джерел нормування й кодифікації, оскільки переважна більшість інновацій і запозичень має відбуватися саме в динаміці усного, а не писемного мовлення. Функціональна диференціація контактних мов спонукає мовців звертатися до некодифікованих російськомовних джерел через їхню доступність при спонтанному неконтрольованому українському мовленні для вираження емоційно-експресивних оцінок і модальних відтінків значень.

Зважаючи на те, що сучасну мовну ситуацію Донецької області можна схарактеризувати як незбалансовану українсько-російську двомовність, важливим є вивчення всіх можливих форм побутування українського усного мовлення донеччан. Характеристика форм існування мови – непросте завдання для соціолінгвістичного дослідження не лише Донеччини, але й усієї України, адже поки що відсутня тривала традиція подібного вивчення, не вироблено загальноприйнятої термінології для аналізованої категорії, дискусійним є питання розмежування різних форм побутування української мови.

Відповідно, говорячи про теоретичний аспект мовного контактування, необхідно також уточнити й понятійно-термінологічний апарат. Зокрема, варто наголосити, що термін *літературна мова* (паралельно з ним

використовуються терміни: *мовний стандарт, стандартна мова, писемна мова, загальна мова, єдина мова, загальнонародна мова*) несе в собі двозначність, адже його можна розуміти і як мову художньої літератури, і як опрацьовану форму мови. Звичайно, визначення літературної мови як мови художньої літератури є штучним звуженням, бо до літературної мови належать всі можливі стандартизовані форми, натомість до мови художньої літератури можуть входити й некодифіковані елементи мовлення з певною стилістичною метою.

В україністиці термін *літературна мова* має тривалу історію вживання, є усталеним, але варто пам'ятати, що широковживаним також залишається поняття *загальнонародна мова*, а останнім часом під впливом англо-американської практики поширився термін *стандартна мова*. Хоча необхідно підкреслити, що деякі мовознавці виступають проти використання терміна *стандартна мова*. Так, категорично висловлювався свого часу проти поняття “стандартна мова” російський мовознавець Ф. Філін. Підкресливши, що термін “стандартна мова”, який запровадив ще у 1927 р. Є. Поліванов, а потім його розширили Д. Брозович, М. Толстой та інші, вчений наголосив на неприйнятності назви “стандартний”, оскільки одне з двох значень – “позбавлений оригінальності, своєрідності; шаблонний, трафаретний”. На нашу ж думку, термін *стандартна мова* має право на існування, а подекуди йому варто надавати перевагу, бо в його семантиці закладено значення обов'язковості дотримання норм мовної діяльності. Стандарт не може бути швидко зміненим, надуманим чи випадковим; стандарт – це результат тривалої традиції, відбору найкращих варіантів і саме на цій семантиці й варто робити акцент під час використання описаного вище терміна.

Отже, замість терміна *літературна мова*, ми пропонуємо віддавати перевагу термінові *стандартна мова (стандартизовані форми мовлення)*, до якої варто зараховувати *всі кодифіковані підсистеми української мови, відмежовуючи їх від некодифікованих елементів – наслідків мовного*

*українсько-російського контактування, тобто російськомовних вкраплень чи то інтерферем, що наявні на різних мовних рівнях, а також жаргонізмів і сленгізмів, що не відповідають стандартам нормативного українського мовлення.*

Щодо розмовного мовлення, то воно, як відомо, становить центр кожної мови й вимагає особливої уваги з боку науковців, оскільки саме через цей вид вербальної діяльності людина повною мірою спроможна ідентифікувати себе в цьому світі. Подібний вид мовлення, що характеризується найбільшим динамізмом і відносною неконтрольованістю зі сторони респондентів, зможе реально й об'єктивно відобразити мовленнєву ситуацію аналізованого регіону.

Говорячи про дослідження розмовного мовлення, варто дещо заглибитися в історію проблеми і зазначити, що в радянський період усні форми побутування мовлення вивчали переважно на матеріалі діалектів. Якщо ж говорити про наддіалектне розмовне мовлення, то його вивчення обмежувалось літературним варіантом. До дослідників українського усного літературного мовлення належать І. Білодід, М. Жовтобрюх, М. Пилинський, С. Єрмоленко, П. Дудик, Н. Сологуб, Д. Баранник. У роботах зазначених авторів підкреслювалася тенденція до зближення на сучасному етапі розвитку обох різновидів української літературної мови – усного і писемного [Взаємодія усних і писемних стилів в українській мові 1982: 26].

Наприклад, у колективній монографії “Усне побутове літературне мовлення” зазначалось: “Говорячи про усне літературне мовлення взагалі й побутове зокрема, серед його властивостей і основних характеристик для нього рис маємо на разі насамперед нормативність” [Усне побутове літературне мовлення 1970: 24].

У деяких працях радянського періоду, присвячених усному українському мовленню трапляються згадки про існування ненормативних форм побутування мови, зокрема суржику й жаргону, що трактувались в одному ключі: як спільні негативні мовні явища, наприклад: “До повністю

ненормативного мовлення належать, як відомо, такі його типи, як мовний суржик і мовлення з більшою чи меншою тенденцією до жаргону або з його елементами. Ці типи мовлення відмінні від діалектного чи наддіалектного самою своєю природою: вони ґрунтуються не на природних компонентах національної мови, а на штучних викривлених – з різних причин – формах слова, словосполучення чи вимови” [Усне побутове літературне мовлення 1970: 8–9]. Проте ці елементи мовлення трактували як поодинокі відхилення від норми, які не заслуговують на увагу мовознавців. Всупреч об’єктивній реальності проголошувалась теза про відсутність таких елементів у мовленні “широких мас”: “... Одним з показників глибокого засвоєння усної літературної мови широкими колами мовців є відсутність жаргонізмів” [Усне побутове літературне мовлення 1970: 10].

Натомість українські мовознавці, що працювали в еміграції, – О. Горбач і Ю. Шевельов, які в своїх дослідженнях приділяли чимало уваги сленгові й жаргонам, дотримувались іншого погляду на природу та характер цих форм побутування мови. У статті “Двомовність і вульгаризми” Ю. Шевельов писав: “Жаргони і сленг є і віддавна були тим ґрунтом, звідки приходять ті живущі соки до даної мови, ґрунтом, де безперешкодно точиться її життя. Загальновідомо, що і сучасні романські мови постали з “вульгарної”, а не нормативної латини” [Шевельов 1996: 11].

В Україні вивчення ненормативних страт розмовного мовлення активізувалось лише з кінця 80-тих рр. минулого століття і представлене, насамперед, у працях Л. Ставицької, а також Л. Масенко, С. Пиркало, О. Тараненка, В. Труба, О. Рудої, В. Товстенко та інших.

Значно інтенсивніше розвивалась жаргонологія в російському мовознавстві, де можна виділити декілька етапів. Перший етап, як відомо, охоплює 20-ті рр. XX ст. і характеризується спробами реєстрації та опису лише окремих жаргонів (В. Жирмунський, Б. Ларін, Д. Лихачов, М. Петерсон, А. Селіщев, В. Тонков, Б. Успенський, М. Фрідман). Під час другого етапу – 60-ті рр. XX ст. – вивчається розмовна літературна мова



міста (В. Виноградов, Л. Граудіна, Ф. Філін, Л. Щерба ). Для третього етапу – 70–80-ті рр. XX ст. – характерне вивчення живого розмовного мовлення в межах просторіччя. Четвертий етап – з 90-х рр. XX ст. і до цього часу – характеризується розширенням структурних компонентів, зокрема вивченням жаргонного аспекту як соціального диференціатора розмовної мови (Г. Боброва, М. Грачов, Н. Імедадзе, О. Марочкін, В. Мокієнко, С. Ожегов, М. Одинцова, Б. Осипов, Б. Шарифуллін, Н. Шведова). У російському мовознавстві, зокрема у функціональній соціолінгвістиці, склалася тривала традиція, започаткована ще задовго до демократизації мови 90-х рр. XX ст., вивчення соціально-лінгвального розшарування мовного побуту міста, міської розмовної мови. У мовознавстві відбулися зміни не лише щодо об'єкта досліджень, але й щодо параметрів дослідження. Якщо раніше вчені в основному акцентували увагу на теоретичних питаннях і розглядали розмовне мовлення у його зв'язках з літературною мовою, то зараз увагу приділяють масштабним описам реального побутування мови.

Отже, тенденції наукових досліджень змінюються, але, ми вважаємо, що непродуктивно розглядати українське розмовне мовлення як один із проявів українського просторіччя, або міського сленгу чи жаргону, оскільки такі структурно-функціональні різновиди загальнонародної мови є некодифікованими і, по суті, вони протиставляються стандартизованим формам мови.

На сьогодні важко говорити про задовільну дефініцію, що охоплює всі відтінки значення поняття *розмовна мова*, адже синонімія спостерігається навіть на термінологічному рівні: поряд із поняттям *розмовна мова* функціонує *розмовний стиль*, які в Енциклопедії “Української мова” вживаються як тотожні, хоча відмінними є і предмет, і об'єкт, і, навіть, розділи мовознавчої науки, що їх вивчають. Невиправданим також є використання термінів *розмовно-побутовий стиль*, *розмовно-побутова лексика*, вони ускладнюють однозначність у визначенні.

Деякі дослідники виділяють розмовне мовлення в самостійну систему і протиставляють його літературній мові (стандартизованим формам мовлення). Такого погляду дотримуються зокрема в російському мовознавстві: “літературна мова, що є єдиною опрацьованою формою, протистоїть не лише територіальним діалектам, але й різним типам побутово-розмовного мовлення...” [Общее языкознание 1970: 146]. Інші мовознавці вважають його різновидом усного літературного мовлення. Таке тлумачення наведено в “Українська мова. Енциклопедія” та “Лінгвістичному енциклопедичному словнику”, які є практично тотожними. “Розмовне мовлення – різновид усного літературного мовлення, яке обслуговує щоденне побутове спілкування і виконує функцію спілкування і впливу” [Лингвистический энциклопедический словарь 1990], – подано в “Лінгвістичному енциклопедичному словнику”. Енциклопедія підкреслює особливість подібного різновиду української мови, подаючи таку дефініцію: “Особливий різновид літературної мови, яким послуговуються мовці в щоденному неофіційному спілкуванні” [Українська мова. Енциклопедія 2004: 560], у чому ж конкретно полягає особливість відповідного різновиду мови не зазначається.

Опис характеристик і різновидів розмовної мови, на нашу думку, вимагає певної систематизації. Наявні спроби систематизації типів українського розмовного мовлення не можна вважати вдалими. Мовознавець І. Білодід, у колективній монографії “Усне побутове літературне мовлення”, виокремлював такі типи мовлення: “а) діалектне; б) наддіалектне, або напівнормоване – типу обихідно-розмовного, тобто мовлення без повного дотримання літературної норми; в) літературно-нормативне мовлення, що є характерним зразком і основою ораторської, пропагандистської і лекційної практики; г) побутово-розмовне мовлення літературного характеру; ґ) мішаний (або “суржиковий”) тип мовлення; д) мовлення з більшою чи меншою тенденцією до жаргону або з його елементами” (див. за [Масенко 2010: 69]). Дослідниця Л. Масенко

зазначає, що, характеризуючи стан українського усного мовлення кінця 1960-х рр., коли, власне, І. Білодід і запропонував свою класифікацію, можна твердити, що в тогочасній мовній ситуації, яка певною мірою збереглася й до сьогодні, побутували діалектний, літературно-нормативний та мішаний (“суржиковий”) типи мовлення [Масенко 2010]. На жаль, класифікацію І. Білодіда важко назвати викінченою, а також такою, яка відповідає реаліям сьогодення, що, в принципі, й не дивно, адже вона була укладена більше ніж півстоліття тому.

Визначаючи особливості розмовної мови, дослідники говорять про її наддіалектний загальнонаціональний характер, а також про те, що до неї легко проникають елементи вузько локальних утворень: територіальних діалектів; жаргонів і соціолектів тощо. “Розмовна мова характеризується вживанням розмовної лексики і фразеології”, – зазначається в “Українська мова. Енциклопедія” [Українська мова. Енциклопедія 2004: 560], але словникова стаття “розмовна лексика” в такий спосіб визначає цей термін: “Слова розмовної мови, що протиставляються стилістично нейтральній та книжній лексиці літературної мови своїм емоційно-експресивним забарвленням і функціонально-стильовим навантаженням” [Українська мова. Енциклопедія 2004: 560]. Таким чином, ми бачимо, що *головним показником розмовного мовлення є специфічна розмовна лексика*. Враховуючи наявність відповідної категорії лексики, вважаємо за логічне поділ розмовного мовлення на:

- *розмовно-стандартизоване мовлення;*
- *розмовно-нестандартизоване мовлення.*

*Розмовно-стандартизоване мовлення* характеризується вживанням лексики з емоційно-експресивним забарвленням, що має лише незначний відтінок зниженості, не виходячи тим самим за межі літературного стандарту. Відповідно, до *розмовно-нестандартизованого мовлення* варто зараховувати всі структурно-функціональні різновиди загальнонародної мови, де наявні некодифіковані елементи, а саме – жаргонні та сленгові лексичні форми, які мають виразний відтінок зниженості.

Не менш важливим під час розгляду терміна *розмовна мова* враховувати ситуацію підготовленості / непідготовленості мовлення, а також контрольованості / неконтрольованості мовленнєвої поведінки, адже коли мовець має можливість добирати мовні засоби для своїх висловлень, то рівень появи некодифікованих елементів значно менший, ніж у момент спонтанного мовлення.

Дослідження розмовного варіанта української мови вимагає не лише понятійно-термінологічного унормування, дещо зміненого й модифікованого до сучасних українських реалій дефінування, відмежування від суміжних понять, а також вдумливого, послідовного й всеохопного аналізу некодифікованих елементів української мови як складових компонентів розмовно-нестандартизованого мовлення. У подібному дослідженні варто враховувати специфіку постколоніальної ситуації України, яка полягає в тому, що російськомовна атмосфера українських міст, зокрема й м. Донецька, фактично зруйнувала природну взаємодію між усними й писемними формами побутування стандартизованої української мови. Використання російської як засобу неформального спілкування блокує процеси утворення нових форм усного міського мовлення на базі української мови, замінюючи їх креолізацією, що призводить до появи й поширення мішаних українсько-російських різновидів мовлення, а також перенасиченості розмовного варіанта української мови некодифікованими елементами, запозиченими з російської, оскільки контактний російський мовний код функціонально є більш активним на досліджуваній території.

#### *Жаргонно-сленгові страти як компоненти усного мовлення*

Жаргонно-сленгові страти української розмовної мови залишалися тривалий час поза увагою вітчизняних учених. Причиною тому була тоталітарна ідеологія, що автоматично виводила зі сфери наукового дослідження мовний шар, який фактом свого існування передбачав неоднорідність суспільства, а отже, й існування корпоративних мов з

їхньою потенційною опозицією мовному офіціозові, невимушеністю й свободою мовного самовираження особистості.

Розглядаючи жаргонно-сленгові страти української мови, варто пам'ятати, що питання про розмежування відповідних різновидів соціолектів належить до одного з найбільш суперечливих і дискусійних.

Історія вивчення відповідної категорії лексики пов'язана з працями небагатьох учених-мовознавців. Зокрема, спробу дослідити різновиди соціальних діалектів здійснили свого часу О. Горбач, В. Іванов, В. Боржковський, С. Пиркало, К. Широцький, Й. Дзендзелівський, В. Товстенко. З 90-х рр. XX ст. відбувається активний розвиток української жаргонології, що було пов'язано передусім з ім'ям Л. Ставицької, яка опублікувала низку теоретичних праць із жаргонології та уклала декілька словників української нелітературної лексики.

Головною проблемою в дослідженні експресивного розмовного мовлення є неструктурованість та недосконалість термінологічного апарату, що є першопричиною різних тлумачень понять *арго*, *жаргон* і *сленг*. Відсутність логічно вмотивованої термінології призводить до сумбурності в лексикологічних та лексикографічних працях, що значно перешкоджає системності відповідних досліджень. Так, у “Словнику іншомовних слів” за редакцією Л. Пустовіт зазначається: “Жаргон – мова певної соціальної чи професійної групи, що є відгалуженням загальнонародної і відрізняється від неї набором специфічних слів та висловів, які відображають спеціальні потреби та смаки цієї групи і включаються в жаргон, щоб зробити його незрозумілим для інших; спотворена, вульгарна, неправильна мова” [Словник іншомовних слів 2000: 42; 135]; а *сленг* визначається як “жаргонні слова або вирази, характерні для мовлення людей певних професій або соціальних прошарків, які, проникаючи в літературну мову, набувають певного емоційно-експресивного забарвлення” [Словник української мови 1978: 445].

Як бачимо, базовою й ширшою є дефініція терміна *жаргон*. Лексема *сленг* є запозиченням з англійської мови, тому дослідження сленгу в

радянській лінгвістиці розпочинається з вивчення стилістики англійської мови ще у 60-х рр. XX ст. У 90-х рр. з поживавленням у вивченні ненормативної лексики поняття сленгу увійшло до української терміносистеми. Уявлення про сленг зазнали значних змін з часу введення поняття. Перша письмова згадка слова (датована 1756 р.) супроводжується таким поясненням: “Сленг – мова низького або вульгарного типу” [Хомяков 1971: 29]. У процесі семантичного розвитку слово ототожнювалось із такими поняттями як арго, жаргон, мова циган, злодійська мова. Сучасне значення з’являється з 20-х рр. XIX ст.

Вдалою є характеристика сленгу, здійснена російським лінгвістом В. Хом’яковим. Під сленгом він розуміє “відносно стабільний для певного періоду, широко розповсюджений та загальнозрозумілий пласт нелітературної лексики і фразеології у середовищі живої розмовної мови, вельми неоднорідний за своїм генетичним складом та ступенем наближення до літературної мови; має яскраво виражений емоційно-експресивний оцінний характер, що часто є глузуванням над соціальними, етичними, естетичними, мовними та іншими умовностями й авторитетами” [Хомяков 1973: 8].

Варто також зазначити, що певний час терміни *жаргон* і *сленг* вживалися як синонімічні, із незначними семантичними розбіжностями, однак на сьогодні в соціолінгвістичній науці намітилася тенденція до диференціації відповідних соціальних різновидів мови, хоча їхнє визначення й опис подібні. Так, *жаргон* (від франц. *jargon* – незрозуміла мова, зіпсована мова) визначають як соціальний різновид мовлення, що характеризується, на відміну від загальнонародної мови, специфічно експресивно переосмисленою лексикою і фразеологією, а також особливим використанням словотворчих засобів. Жаргон належить відносно відкритим соціальним і професійним групам людей, об’єднаних спільністю інтересів і функціонує як номінативно-експресивна форма мовлення, що має інколи вульгарно-фамільярне забарвлення. Під *сленгом* також

розуміють певний різновид розмовної мови, оцінюваний суспільством як підкреслено неофіційний. Дослідники відзначають розмитість меж явища сленгу, наочним підтвердженням цього є його визначення, що міститься у Великому тлумачному словнику сучасної української мови, а саме — сленг буквально тлумачиться через жаргон, адже сленгом називається розмовний варіант професійного мовлення, тобто власне жаргон [Великий тлумачний словник 2004: 1114].

Основна ж відмінність між арго, жаргоном і сленгом полягає у відкритості / закритості цих систем. Так, Л. Ставицька жаргон визначає як напіввідкриту лексико-фразеологічну підсистему, яка застосовується тією чи іншою соціальною групою з метою відособлення від решти мовної спільноти, а жаргонізми, в свою чергу, як емоційно-оцінні утворення, серед яких переважають знижені номінації. Сленг, дослідниця визначає, як практично відкриту мовну підсистему ненормативних, стилістично-знижених лексико-фразеологічних одиниць.

Молодіжне середовище є одним із найпродуктивніших постачальників нових сленгових одиниць. Сленгізми відрізняються від вульгаризмів тим, що, маючи навіть грубувате забарвлення, не викликають протесту проти їхнього вживання; тоді як на вульгаризми накладається табу. Сленг запозичує лексеми з арго та жаргонів, метафорично розширюючи їхні значення; а отже, можна виділити спільні риси, що зближують жаргон і сленг: метафоричність та домінування репрезентативної, а не комунікативної функції.

Ми вважаємо необхідним уточнити лише одне питання, яке, на нашу думку, й ускладнює дефінування зазначених понять. Непродуктивно визначати жаргон і сленг як певні різновиди розмовного мовлення, адже вони можуть бути лише його компонентами, оскільки специфіка жаргонно-сленгових страт виявляється практично лише на лексичному рівні, що, до речі, дає підстави деяким науковцям пропонувати визначати їх як *соціальні лексичні системи* [Жирмунский 1936: 123]. Зважаючи на те, що соціолекти

не є цілісними системами комунікації, вони є лише особливостями мовлення, тобто існують у вигляді слів, словосполучень, синтаксичних конструкцій, тому логічно вияви специфіки жаргонно-сленгових страт вважати не різновидами розмовного варіанта української мови, а саме його компонентами (*компонент як складова частина чогось*). Звичайно, можна дискутувати з цього питання, оскільки воно є багатогранним і недостатньо дослідженим в україністиці.

Таким чином, за певних соціокомунікативних умов постання мовленнєвих актів можна спостерігати значну насиченість висловлень специфічними елементами, а саме – не властиві літературній мові словоформи, що переводять розмовно-стандартизоване українське мовлення в категорію розмовно-нестандартизованого саме шляхом його насичення некодифікованими елементами.

Отже, жаргонно-сленгові страти варто розглядати як компоненти розмовного варіанта української мови, які не завжди його супроводжують, їхня поява й побутування зумовлюється умовами комунікативного акту, тобто мовець має внутрішньо відчувати певний дозвіл на використання у своєму мовленні відповідних специфічних емоційно забарвлених елементів. Звичайно, і сленг, і жаргон необхідні для повноцінного існування будь-якої мови, але головною умовою є те, щоб вони формувалися у межах однієї мови, а не були наслідком мовного контактування, що часто спостерігається в характеристиці українського усного мовлення білінгвальної молоді Донеччини.

### *Інтерференція як тип мовної взаємодії*

Однією з головних ознак мовного простору України є українсько-російський білінгвізм, поширений, залежно від обставин, різною мірою та в різних формах – від координативного до мішаного.

Українсько-російський білінгвізм розглядають як наслідок довготривалої мовної взаємодії, що відбувалася в межах і внаслідок



мовного контакту. На думку А. Мартіне, мовні контакти є одним із наймогутніших стимулів мовних змін. У випадку українсько-російського мовного контакту маємо справу з безпосереднім перманентним контактом між спорідненими мовами. Дослідники відзначають, що про серйозність контактної зумовлених зрушень варто говорити в ситуації двомовності, тобто за функціонування двох мов на одній території, в одному й тому ж національному середовищі. У двомовних групах людей дві мовні системи вступають у контакт. У галузі мовних контактів говорять про два прояви відповідної мовної взаємодії – позитивний і негативний вплив мов одна на одну: позитивний називають *трансференція*, тобто відбувається перенесення (трансфер) певних моделей однієї мови в іншу, що не порушує правил і норм сполучуваності. Негативний трансфер визначають як *інтерференцію*.

Наслідком тривалих українсько-російських міжмовних взаємин стало посилення негативних процесів контактування споріднених мовних кодів в одному комунікативному просторі, а саме – інтерференції різних мовних рівнів.

Термін *інтерференція* є загальноприйнятим у науковій літературі: був уведений до мовознавчого дискурсу представниками Празької лінгвістичної школи, де його визначали як процес відхилення від норм контактних мов, адже у свідомості людей дві мовні системи впливають одна на одну і як наслідок виникають відхилення від мовної норми.

У соціолінгвістиці наявні різні погляди на тлумачення *інтерференції*. Зокрема, С. Семчинський називає інтерференцію “процесом взаємодії систем та елементів цих систем у мовах, що контактують” [Семчинський 1974: 3]. А. Мартіне визначає цей процес як взаємопроникнення одиниць однієї мови до іншої, відносячи до інтерференції й процеси запозичення [Мартіне 1963: 525]. Ю. Жлуктенко вважає, що інтерференція – це “зміни в структурі мови та її семантиці, що визначаються міжмовною взаємодією у ситуації мовного контакту”

[Жлуктенко 1996: 76]. Ю. Розенцвейг, говорячи про інтерференцію, зазначає, що відбуваються “порушення білінгвом правил співвідношення контактних мов, які проявляються в його мовленні у відхиленні від норми” [Розенцвейг 1972: 78]. Е. Верещагін підкреслює в своєму визначенні поняття інтерференції, що це “внутрішній, не здатний до спостереження процес у білінгва, який виражається в його мові та у “видимих відхиленнях” від норм однієї або більше мов” [Верещагин 1969: 34]. Тут, на нашу думку, важливо говорити не лише про неможливість спостереження, але й про неможливість передбачення появи іншомовних елементів в мовленні конкретного білінгва, оскільки можемо визначити лише найбільш уразливі до іншомовних впливів категорії мови, бо не виробленими на сьогодні є механізми, що дали б можливість простежити етапи витворення висловлення у свідомості учасників комунікативного акту. У. Вайнрайх визначає інтерференцію як відхилення від норми будь-якої мови під впливом іншої [Вайнрайх 1979: 22], а В. Бєліков і Л. Крисін – як помилку, що виникає в мові внаслідок впливу іншої [Бєликов, Крысин 2001: 32]. Таким чином, навіть координативний, або збалансований, білінгвізм споріднених мов завжди супроводжується інтерференцією різних мовних рівнів, тобто мовними помилками, що пояснюється психолінгвістичними особливостями мовців. Отже, *білінгвальні ситуації завжди супроводжуються інтерференційними процесами, інтенсивність яких залежить від мовців, адже взаємодія мовних систем відбувається через індивідів, які використовують мови як засіб спілкування*. Відповідно, є підстави говорити про різний ступінь мовної взаємодії, що залежить від мовної компетенції – чим вищий ступінь мовної компетенції білінгвів, тим нижчий є ступінь відхилень від норми.

Інтерференція в її лінгвістичному розумінні – це випадок відхилення від мовної норми, що з’являється в мовленні білінгва внаслідок мовного контакту, вона пов’язана з відмінностями в системах контактних мов. Хоча не варто забувати, що інтерференція не є лише мовленнєвим явищем, при постійному

кодовому перемиканні генетично близьких мов у свідомості мовців поступово починає стиратися межа між ними. Тривале перебування мов у контакті та стійке функціонування в мовленні білінгвів інтерференційних структур призводить до дестабілізації норм контактних мов.

Визначаючи інтенсивність проявів інтерференції в мові, варто навести думку основоположника теорії мовного контактування У. Вайнрайха, який в одній зі своїх хрестоматійних соціолінгвістичних робіт ставив питання: чи може бути інтерференція такої сили, щоб дорівнювати переходу на нову мову, який лінгвіст називає мовним зсувом. Перемикання з однієї мови на іншу завжди може бути зафіксовано на межі речень, а поступовий мовний зсув може бути визначений як перехід від постійного користування мовою А через все частіше перемикання з мови А на мову Б, до остаточної переваги мови Б. Попри це, в деяких ситуаціях мовного контакту двомовні носії можуть перебувати в такому стані, коли вже ціле речення з граматичного погляду не можна віднести до жодної з контактних мов. У таких ситуаціях розмежувати граматичну інтерференцію й мовне змішування важко: різниця між мовами нівелюється. У цих умовах варто говорити про інтерференцію як джерело поступового мовного зсуву [Вайнрайх 1972]. Таким чином, У. Вайнрайх порушив дуже дискусійне питання про розмежування інтерференції й мовного змішування, тобто проблеми визначення умовного порогу, за яким починається процес хаотичної міксації двох контактних мов, або так званий суржик, що, власне, і є одним зі складних і актуальних питань сучасної української соціолінгвістичної науки. Для У. Вайнрайха, як бачимо, ключовим є показник насиченості іншомовними елементами саме граматичного рівня мови, ми ж вважаємо, що головним у цьому питанні є не те, який рівень мови деформується контактною, а саме кількість рівнів, які зазнають інтерференційного впливу.

Говорячи про інтерференцію, варто також зауважити про відсутність єдності серед науковців щодо розмежування інтерференційних помилок і

процесів запозичення, адже обидва явища належать до різновидів мовного контактування. Так, одні дослідники зараховують поняття *запозичення* до *інтерференції* (У. Вайнрайх, Ю. Жлуктенко, С. Семчинський, А. Queffelec), інші – протиставляють ці поняття (J. Heath, S. Thomason, T. Kaufman), а третя сторона наголошує на тому, що інтерференція – це процес, а запозичення є одночасно і процесом, і результатом відповідного процесу (R. Appel, P. Muysken). Логічніше все ж таки відмежовувати від інтерференції запозичення, оскільки різною є оцінка відповідних проявів мовної взаємодії: інтерференція – це мовна помилка, тобто відхилення від мовної норми в одній мові під впливом іншої контактної, а запозичення розглядається як один із способів збагачення словникового складу певної мови. Щодо одночасного розгляду інтерференції як процесу й відповідного наслідку, то в цьому контексті можна розглянути позицію Е. Смулкової, яка підкреслює, що “внаслідок упровадження до певної системи нових мовних елементів, інтерференція викликає реорганізацію мовних моделей, оскільки кожне збагачення або збідніння системи викликає потребу реорганізації наявних до цього часу розрізнявальних опозицій в системі. Таке розуміння інтерференції коливається між значенням “процес” і “результат процесу” [Smylkowa 2002: 308–309]. На нашу думку, *інтерференцію варто розглядати в широкому й вузькому значенні: у широкому розумінні інтерференція є процесом накладання однієї мовної системи на іншу при безпосередньому контактуванні мов, а у вузькому – наслідком особистісного мовного контакту білінгва, тобто мовною помилкою, що зумовлена впливом іншої (першої / другої засвоєної) мови.*

Отже, одним із проявів контактування споріднених мов є посилення процесу інтерференції й відповідно наслідків такої мовної взаємодії, а саме – помилок інтерференційного характеру в мовленні білінгвальних осіб на різних рівнях системи української мови.

Незважаючи на тривалий процес вивчення явища інтерференції на матеріалі різних мов, ще й досі немає загальноприйнятої та усталеної класифікації наслідків відповідних результатів взаємодії контактних мов.

В Україні найбільш поширеними є два типи інтерференції між українською (M1) й російською (M2) мовами. Перший тип інтерференції полягає в перенесенні особливостей (фонетичних, лексичних, граматичних тощо) російської мови в українську (M2 – M1). Другий тип інтерференції – перенесення особливостей української мови в російську (M1 – M2). Варто зауважити, що практично всі українські соціолінгвістичні дослідження спрямовані на вивчення саме першого типу інтерференції – російськомовного впливу на українську мову.

У мовознавстві тривалий час точилися дискусії щодо напрямку інтерференції. Дослідники визначали, що лінгвістичний вплив буває спрямований лише в один бік: інтерференції підлягає тільки одна з контактних мов, у той час як інша цього впливу не зазнає. Дуже часто інтерференцію зводили до впливу першої – рідної чи то базової мови – на другу, засвоєну мову. Сьогодні встановлено, що в кожному випадку контактного міжмовного зв'язку інтерференція відбувається в обох напрямках, тому її розглядають як: 1) вплив рідної (базової) мови на іншу (другу засвоєну) – *субстратний характер*; 2) вплив другої мови на рідну (базову) – *адстратний характер*; 3) розрізнення інтерференції на рівні мови та мовлення.

Залежно від напрямку, інтерференція може бути *прямою*, *зворотною* або *двобічною*; залежно від виду мовленнєвої діяльності – *рецептивною* або *продуктивною*; залежно від форми виявлення – *явною* або *прихованою*, *внутрішньомовною* (внутрішньою) та *міжмовною* (зовнішньою). Результат інтерференції може бути різним: від порушення мовних норм на певному рівні мовної системи до появи елементів руйнування певного мовного коду.

Е. Хауген у роботі “Мовний контакт” докладно розглядає явище міжмовної інтерференції, говорячи окремо про інтерференцію різних мовних рівнів, а саме – фонологічну й морфологічну, також подає своєрідну класифікацію видів інтерференції. Автор виділяє два класи запозичень інтерференційного характеру: 1) *запозичення-зсуви*, коли

відбувається зсув у значеннях слів; 2) *запозичені розширення* (значень), що пов'язані з процесами семантичної підміни. У межах запозичень-зсувів Е. Хауген виділяє окремих підтип – *запозичені утворення* – нові слова, що виникають в одній з контактних мов під впливом іншої, але це не є результатом копіювання форм. Окремо мовознавець розглядає *запозичення гібридного типу*, що називаються запозиченнями-сумішами, які утворюються як результат послідовних (запозичень-зсувів і запозичених розширень) актів запозичень [Хауген 1972: 61–80].

У контексті теоретичної характеристики інтерференції, варто пам'ятати, що дослідники, говорячи про її різновиди, зазначають – інтерференція як наслідок контактного білінгвізму може виявлятися на будь-якій ділянці контактних мовних систем, де наявні структурні розбіжності. Відповідно до цього, крім уже наведених, говорять ще про графічну, орфографічну, фразеологічну, стилістичну, нормативну, узуальну, тематичну, ситуативну тощо, залежно від завдань і специфіки дослідження.

Ми розглядаємо *інтерференцію як ситуативні відхилення від мовної норми однієї мови під впливом іншої на певному мовному рівні, що мають спорадичний характер*. Залежно від того, який структурний рівень української мовної системи зазнає впливу російської мови в усному мовленні білінгвів, варто виділяти *фонетичний*, *лексичний* (лексико-семантичний) та *граматичний* (морфологічний і синтаксичний) різновиди інтерференції. Такий підхід уможливить об'єктивний опис конкретних наслідків інтерференції на кожному рівні мови та надасть загальне окреслення механізмів уникання помилок інтерференційного характеру між спорідненими мовами, визначаючи найбільш уразливі щодо іншомовних впливів ділянки систем контактних мов.

Зважаючи на необхідність теоретичної характеристики особливостей взаємодії споріднених мов на аналізованій території, інтерференційні процеси, що спостерігаються в усному мовленні донеччан, можна

визначити в такий спосіб: пряма, рецептивна, явна, міжмовна інтерференція, результат якої залежить від рівня моної компетенції білінгвів і може бути різним – від порушень мовних норм на певному рівні української мовної системи до процесів руйнування українського мовного коду перенасиченістю елементами російськомовного походження (поступовий перехід до українсько-російського мовного змішування).

### *Українське просторіччя чи суржик?*

Термін *просторіччя* має тривалу історію використання, зокрема російські лексикографи почали вживати його з кінця XVIII ст., але на разі він залишається одним із найбільш суперечливих у лінгвістиці, оскільки не має однозначної дефініції, яка б чітко окреслила виразні особливості такого структурно-функціонального нестандартизованого різновиду мови.

Дослідник лексики англійської та російської мов В. Хом'яков вважає просторіччя особливою наддіалектною формою розмовного мовлення й відзначає строкатість його структури, яка, на його думку, складніша від лексико-семантичної системи літературної мови. Лінгвіст поділяє нестандартну лексику, яка протистоїть стандартній, на два основні типи – стилістично знижену і соціально-детерміновану, до того ж остання має вужчий узус, ніж стилістично знижена. У межах стилістично-зниженого, або експресивного, просторіччя В. Хом'яков виділяє такі складові елементи: “низькі” колоквіалізми, сленгізми, вульгаризми, в межах соціально-професійного просторіччя – жаргонізми й арготизми [Хом'яков 1971: 8].

Показово, що в україністиці спостерігається тенденція розглядати суржик як одну з форм українського просторіччя. До цієї лінгвістичної категорії його відносять автори “Українська мова. Енциклопедія”, де в словниковій статті про *суржик* зазначено: “Уживається переважно щодо українського просторіччя, засміченого невмотивовано запозиченими (внаслідок українсько-російської інтерференції) російськими елементами” [Українська мова. Енциклопедія: 758]. Відповідно й автор

енциклопедичної статті *просторіччя* розглядає *суржик* як один із різновидів цієї форми існування української мови. Дослідник В. Труб, аналізуючи суржик, схиляється до кваліфікації його як просторічної форми українського мовлення, проте висловлює й певні застереження: “Суржик – це спотворена, просторічна форма першої підлеглої (не домінуючої) мови, яка є результатом мало усвідомленої спроби мовця наблизитися до опанування не першої домінуючої мови” [Труб 2000: 46–58]. Далі мовознавець зазначає: “Відтак суржик постає як “третя” мова. Функціонально вона співвідноситься з українським просторіччям. За нормальних обставин українське просторіччя має бути однією з підсистем української мови (так само як російське просторіччя є однією з підсистем російської), однак суржик не є такою підсистемою, оскільки до його складу входять елементи, які не можуть бути зареєстровані в жодному нормативному словнику української мови” [Труб 2000: 46–58]. Як бачимо, зарахування суржику до просторічних мовних форм здійснюється в координатах класифікації мовних систем, прийнятих у російській лінгвістиці. Звичайно, проблема полягає в недостатній усталеності категорії “просторіччя” в російському мовознавстві, значна розбіжність у поглядах на визначення її меж, яку демонструють навіть видання енциклопедичного типу. Зокрема, “Словник лінгвістичних термінів” О. Ахманової визначає просторіччя як “слова, вирази, звороти, форми словозміни, що не входять до норми літературного мовлення” [Словарь лингвистических терминов 1966].

У той же час одне з академічних російських видань у такий спосіб трактує це поняття: “Просторіччя – слово, граматична форма або зворот переважно усного мовлення, що вживається в літературній мові звичайно з метою зниженої, грубуватої характеристики предмета мовлення, а також просте невимушене мовлення, яке містить такі слова, форми і звороти” (див. за [Общее языкознание 1970: 147]). Як можна побачити з наведених дефініцій, головна суперечність у розумінні досліджуваної мовної



категорії в російській лінгвістиці полягає в тому, що до неї зараховують два різних явища – з одного боку, мовлення, що перебуває за межами літературної норми, з другого – мовлення, що не порушує норм, але має знижену, фамільярну експресію.

У “Лінгвістичному енциклопедичному словнику” зробили спробу уникнути суперечності в дефініції шляхом розрізнення двох видів російського просторіччя – нелітературного та літературного [Лингвистический энциклопедический словарь]. Відсутність узгодженого погляду на просторіччя в русистиці вплинула і на принципи класифікації форм побутування української мови. Це відображає, зокрема, тлумачний словник, де у відповідній статті поєднано обидва типи просторіччя, виділеного в російській мові. Відтак цю категорію визначено у двох значеннях: “1. Побутове мовлення (на відміну від книжної, літературної мови). 2. Слово, граматична форма, зворот, що не є нормою літературної мови, але вживається в побутовому мовленні, а в художніх творах використовується як стилістичний засіб для надання мові зневажливого, іронічного, жартівливого та ін. відтінку” [Великий тлумачний словник укр. мови 2003]. Перенесення на українські мовні реалії лексикографічних засад русистики поглибило суперечливість у визначенні поняття.

Дослідниця Л. Масенко, розглядаючи українські мовні типи, зазначала, що сама можливість застосування у подібному аналізі засад функціонально-стильової градації лексики, розробленої на базі російської мови, є проблематичною, оскільки категорія просторіччя стосується міських норм побутового мовлення, а саме ці форми в українській мові функціонують неповноцінно, власне, в більшості міських центрів України вони витіснені російською мовою [Масенко 2010]. Саме тому вона лишилась за межами української лексикографічної практики, хоча тлумачний словник української мови і дав визначення категорії просторіччя. Позначка “просторічне” щодо української лексики відсутня і в самому тлумачному словнику, і в перекладних російсько-українських

словниках, де часто вживаній російській позначці “просторічне” в українській частині відповідають інші позначки – “розмовне”, “фамільярне”, “зневажливе”, “вульгарне” тощо.

Останнім часом в українському мовознавстві з’явилися праці, автори яких переглядають попередні засади функціональної класифікації лексики та формулюють нові підходи до виділення ідіом. Дещо чіткішу дефініцію просторіччя дав мовознавець О. Тараненко в “Українська мова. Енциклопедії”: “Один зі структурно-функціональних некодифікованих різновидів загальнонародної мови, який, не будучи обмеженим територіальними або вузькосоціальними рамками, разом із діалектами та жаргонами протистоїть літературній мові, її розмовному стилю. Основна форма функціонування просторіччя – усно-розмовна мова осіб, не знайомих у необхідному обсязі з літературними нормами внаслідок недостатньої освіченості” [Українська мова. Енциклопедія 2004: 536]. У наведеному визначенні категорія просторіччя обмежена сферою мовлення, що перебуває поза нормами стандарту. За такого розуміння просторіччя цілком виправданим є зарахування суржику до цього різновиду мовлення, як це робить автор зазначеної статті. Наявні визначення й характеристика українського просторіччя, на нашу думку, не зовсім відповідає теперішнім умовам його постання й побутування. Зокрема, не продуктивним є протиставлення просторічних форм мовлення розмовним, логічніше, ми вважаємо, розглядати українське просторіччя в системі координат розмовно-некодифікованого різновиду мовлення, відмежовуючи при цьому від українських просторічних форм варіанти й елементи мішаного українсько-російського мовлення, або так званий суржик. Помилково й необачно зараховувати суржикове мовлення до просторічного, оскільки в такому разі ми його автоматично узаконюємо, адже просторіччя належить до внутрішньомовних явищ певної мовної системи й має повне право на функціонування. До речі, у деяких працях російських соціолінгвістів просторіччя окреслюється як суто національний феномен, що за своїм

характером відрізняється від функціонально близьких типів мовлення. Таку думку виголосили російські лінгвісти В. Бєліков і Л. Крисін у своєму посібнику із соціолінгвістики: “Сам термін просторіччя вживається головним чином у вітчизняній соціолінгвістиці, оскільки просторіччя – “найбільш російська” мовна підсистема, специфічна для російської національної мови. Якщо територіальні діалекти і тим більше літературна мова мають прямі аналоги в інших національних мовах, то у просторіччя таких аналогів немає. Ні французька підсистема *langue populaire*, ні те, що в англomовній лінгвістичній літературі зветься *nonstandard* або *illiterate speech*, не є подобами російського просторіччя, відрізняючись від останнього як щодо соціальної бази (тобто складу носіїв), так і щодо структурних і функціональних властивостей” [Бєліков, Крысин 2001: 53.]. Тим часом суржик є міжмовним утворенням, що постало в результаті довготривалого мовного контакту й, відповідно, має розглядатися як вияв такої мовної взаємодії.

Отже, розмовне мовлення, а зокрема його розмовно-нестандартизований різновид, і просторічні форми не мають протиставлятися, їх варто розглядати й співвідносити як родові і видові поняття. Розмовно-нестандартизоване мовлення використовує специфічні некодифіковані елементи й конструкції, але їхня реалізація можлива лише за умови входження таких просторічних форм до розмовного дискурсу, тобто дискурсу повсякденного спілкування, головною умовою якого є спонтанність. На нашу думку, говорячи про просторічні й розмовні форми мовлення, важливо, насамперед, відмежовувати їх від наслідків українсько-російського мовного контактування, тобто від зразків суржикового мовлення, оскільки просторіччя як імовірний супровідний компонент розмовно-нестандартизованого мовлення має утворюватися на базі національної мови, а не бути результатом українсько-російського мовного контактування.

*Суржик: історія виникнення, утвердження та  
особливості дефінування*

Проблема вивчення суржику в Україні повноцінно розпочалася після здобуття державної незалежності й на сьогодні дослідження відповідного типу українсько-російської мовної взаємодії вже має теоретичну основу. Водночас варто зазначити, що не всі наявні публікації про суржик належать до наукових, а частина їх переходить у площину суто публіцистичного дискурсу. Упереджене ставлення дослідників до суржику, відсутність практичної складової розробок і зайва емоційність щодо винятково лінгвістичного питання не допомагає об'єктивному опису явища змішування споріднених мов, що побутує на території України.

Суржик як лінгвальний наслідок мовного контактування, вимагає вивчення й опису в мовознавчому аспекті, який передбачає розв'язання проблеми кваліфікації суржику, визначення його місця в системі усно-розмовних форм функціонування мови.

Поява терміна й перші спроби дефінування явища мовного змішування вже мають певну історію. Як відомо, термін *суржик* до мовознавства був запозичений із сільськогосподарської лексики, де ним позначали “суміш зерна, пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса і т. ін.” [Словник української мови 1978: 854]. Із позначкою переносного значення *суржик* почали вживати для називання специфічного явища мовного змішування. Так, Словник української мови в 11 томах визначає суржик як “елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова” [Словник української мови 1978: 854], таке саме визначення дублюється й у Великому тлумачному словнику української мови (див. за [Масенко 2010: 69]) із незначним доповненням. Дещо ширше про суржик написано у другому виданні “Українська мова. Енциклопедії” – словникова стаття під авторством О. Тараненка містить таке визначення: “Поширена в Україні розмовна назва ненормативного індивідуального мовлення певної особи та

соціолекту певної групи, що будується на основі змішування, інтерференції елементів двох і більше мов” [Українська мова. Енциклопедія 2004: 665]. Як можна побачити із дефініції, саме розуміння автором мовного змішування й відповідно його наслідків, тобто суржикових форм мовлення, несе в собі деяку неточність: незрозуміло, вважає О. Тараненко суржик соціолектом чи ідіолектом, яку роль у формуванні суржику відіграють інтерференційні процеси та що за мови беруть участь у його утворенні тощо. Так само неточним є уявлення про суржик і дослідниці І. Фаріон, яка його визначає в такий спосіб: “Суржик – це неповномовність. Це брак стилю. Це брак внутрішнього вертикального начала в людині” [Фаріон 2010: 136]. Таке визначення суржику, здійснене без якихось обґрунтувань, важко зрозуміти: що це за “внутрішнє вертикальне начало” і яким чином воно пов’язано з кількістю помилок у мовленні конкретних білінгвів.

Говорячи про історію виникнення й побутування суржику як явища на території України логічно, на нашу думку, виділяти декілька періодів, а саме: *перший період* (від кінця XVIII ст. до 30-х рр. XX ст.) – період появи негативних проявів українсько-російського мовного контактування; *другий період* (30-80-ті рр. XX ст.) проходив під знаком цілковитої заборони на дослідження мішаного українсько-російського мовлення, що фактом свого існування засвідчує хибність твердження радянської влади щодо неконфліктності міжмовних взаємин в СРСР, та *третій період* (від 90-х рр. XX ст. і до сьогодні), який став початком різноаспектного дослідження й наукового аналізу суржикового мовлення.

У перший період почали з’являтися й фіксуватися зразки суржикового мовлення, а також відбувся процес переосмислення й надання нового значення конкретному поняттю із сільського життя. Перші спроби такого переосмислення вже наявної лексики знаходимо, на жаль, у досить пізній період, тобто набагато пізніше, аніж з’явилося саме явище українсько-російського мовного змішування, у словнику Б. Грінченка

фіксується, крім суржику сільськогосподарського, ще один – “людина змішаної раси” [Словар української мови 1906–1907]. Отже, бачимо, що поняттява семантика на той момент зазнала певного розширення й метафоризації. Звичайно, наступні дослідження мають достеменно з’ясувати час виникнення вторинного значення лексеми суржик як лінгвістичного терміна.

Другий період побутування мішаного українсько-російського мовлення припадає саме на час існування Радянського Союзу. У цей період була цілковита заборона на дослідження суржикового мовлення, оскільки таке мовне явище суперечило тезі комуністичної партії про гармонійну українсько-російську двомовність. Заангажованістю просякнуті абсолютно всі наявні роботи, присвячені різним аспектам вивчення контактного білінгвізму. Так, розпочати цей перелік можна статтею Л. Щерби “Про поняття змішування мов” (1925 р.), де автор пропонував уже сам термін “змішування мов” замінити на “взаємний вплив мов”. Дослідниця Л. Масенко у своїй роботі “Суржик: між мовою і язиком” говорить про те, що “починаючи з 1930-х рр., процеси, що відбулися в мовному житті УРСР, виключали можливість взаємовпливів між українською і російською мовами як рівноправними мовними утвореннями та відповідали відносинам підпорядкування й залежності однієї мови від іншої. Зазначені політичні обставини зумовили однобічний вплив російської мови на українську, що активізувало процеси мовної міксації” [Масенко 2011: 48], це, у свою чергу, унеможливлювало появу об’єктивного опису тогочасної мовної ситуації. Більш-менш серйозні спроби порушити питання негармонійності українсько-російської двомовності були здійснені в 1960-х рр. під час так званої хрущовської “відлиги”, коли з’являється праця Б. Антоненка-Давидовича “Як ми говоримо”, де автор подав таке визначення суржику: “Недобре коли людина, не знаючи гаразд української чи російської мови або тої і тої, плутає обидві ці мови, перемішує їхні слова... Так утворюється мовний

покруч чи, як кажуть у нас, на Україні, суржик” [Антоненко-Давидович 1994: 20]. Праця вийшла друком у 1970 р. й практично відразу була внесена до переліку забороненої літератури. Першим науковим соціолінгвістичним дослідженням мовної ситуації тогочасної України була праця І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” [Дзюба 1998], яка зосереджувалася, головнo, на висвітленні функціональних аспектів побутування української мови, описувався українсько-російський мовний конфлікт. У 1965 р. побачила світ колективна монографія “Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення”, де М. Каранська, одна із авторів, побіжно торкнулася теми руйнації норм української мови російською, але надалі проблема зросійщення не піднімалася [Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення 1965: 307]. Таким чином, період радянського мовознавства не дозволяв, суворо дотримуючись ідеологічних настанов партії, обговорювати проблематику українсько-російського мовного змішування, нечасті спроби дослідження лише привертали увагу до явища, але не могли його повноцінно розкрити, що, звичайно, у жодному разі не допомогло уточненню визначення специфічної форми побутування української мови.

Період незалежних досліджень суржикового мовлення розпочався з набуттям Україною державності, коли відповідні наслідки міжмовної взаємодії стали об’єктом соціолінгвістичного аналізу. Однією з перших розглянула українсько-російське мовне змішування О. Сербенська, яка послідовно розвинула погляд Б. Антоненка-Давидовича на суржик як на “здеградовану під тиском русифікації форму українського мовлення” (див. за [Масенко 2011: 49]). Працю О. Сербенської із промовистою назвою “Антисуржик” 1994 р. можна вважати відліком нового етапу вивчення й аналізу актуальної для нашої дійсності проблеми. Поодинокі роботи, що з’являлися в соціолінгвістичному дискурсі вже після 2000-х рр., претендують на об’єктивність. Головна складність при дослідженні та адекватному визначенні суржику як однієї з центральних проблем

соціолінгвістичної науки, на нашу думку, полягає в тому, що поки що відсутнім є академічний підручник із соціолінгвістики. Лише у 2010 р. з'явився перший в українській соціолінгвістиці посібник авторки Л. Масенко “Нариси з соціолінгвістики”, де викладено історію соціолінгвістичних студій та головні теми, що становлять предмет соціолінгвістичних досліджень, а особливу увагу приділено суржику в системі розмовних форм побутування української мови, подано спроби його опису й аналізу.

Несистемність у підходах, відсутність практичної складової багатьох досліджень й накопичення бази даних розмовного мовлення, розмитість дефініційних меж поняття провокують появу зовсім ненаукових визначень терміна *суржик*. Так, у соціолінгвістичній науці наявні роботи мовознавців, які навіть не намагаються добирати нейтральні характеристики для наслідків мовного змішування, а, навпаки, прагнуть викликати почасти невиправданий негатив, що, звичайно, не допомагає описати природу цього мовного явища та особливості його функціонування. Наприклад, *суржик* називають: “мовна каліч” [Руда 2000: 8], “покруч, химерний мішанець, кровозмісне дитя білінгвізму” [Ставицька 2001: 21], “мовний безлад”, “мовна патологія” [Сербенська], “упосліджений гібрид... має всі ознаки фізичного та психічного каліцтва” [Ставицька 2001] – і це далеко не повний перелік. Зрозуміти причини появи таких експресивних епітетів, якими “нагороджують” суржик, неважко, оскільки таке явище, дійсно, належить до одного з найбільш негативних наслідків контактного білінгвізму споріднених мов. Використовувати подібні визначення для опису усного мовлення не одного мільйона українців просто не коректно. Образливими й зайвими є наявні (і дуже цитовані) в гуманітарному дискурсі визначення суржикового мовлення, що підкреслюють психологічний аспект проблеми, а інколи взагалі виступають своєрідними діагнозами необачних лінгвістів: “скалічена мова отупляє людину, зводить її мислення до примітива...”



[Антисуржик 1994: 6], “специфічна форма ідіотизму” [Ставицька], “суржик – мовно-комунікативний вияв національної шизофренії” [Шумилов 2000: 116]. Проблеми у дефінуванні суржику, крім занадто великої емоційності, полягають у невиправдано широкому трактуванні поняття. Так, наприклад американська дослідниця Л. Біланюк, термін *суржик* переносить і на інші сфери, вживаючи поняття “архітектурний суржик”. Лінгвіст бере за основу семантику слова й робить акцент саме на змішуванні та низькій якості. Така ситуація призводить до того, що багато хто з лінгвістів пропонує взагалі відмовитися від терміна, але це також не можна вважати виваженим кроком, оскільки зараз немає адекватних йому замінників, а “суржик”, як відомо, належить до власне-української лексики й має тривалу історію утвердження в українському мовознавстві і так просто від цієї лексеми не варто відмовлятися. Сьогодні необхідно “очищати” вже наявні дефініції запропонованого терміна *суржик*, доповнювати й переосмислювати відповідно до сучасних реалій української мовної дійсності, наголошуючи саме на лінгвістичному аспекті явища, паралельно використовуючи термін *українсько-російське мовне змішування*, який, по суті, є абсолютним синонімом, але не несе в собі такої небажаної емоційної забарвленості. Дослідник В. Демченко вважає, що замість “штучного, політично заангажованого та мазохістичного терміна “суржик” було б доцільно дозволити вживання терміна регіональне койне на позначення “суміші елементів літературної мови, територіальних діалектів, просторіччя та, можливо, й іншої мови (компонента білінгвальної опозиції) з мовою нацбільшості на певній території”. Це призвело б до “такої бажаної ситуації, коли особа не соромилася б своєї української мови, усвідомлюючи, що це не “зіпсована” якась мова, а звичайна, відповідна до історичного розвитку та екстралінгвістичних чинників мова” [Демченко 2003: 29]. Проте з пропозицією дослідника важко погодитися, щонайменше з двох причин. По-перше, суржикове мовлення – не “звичайна мова”, а негативний

наслідок змішування споріднених мов, яке виникло через цілеспрямовану й системну антиукраїнську політику. По-друге, розгляд суржику як койне не відповідає природі його виникнення, хоча термін *койне*, дійсно, стилістично є більш нейтральним. Історично він означав узагальнений тип усного мовлення носіїв давньогрецьких діалектів. Койне виникає як засіб міждіалектного, а інколи й міжнаціонального спілкування та поступово об'єднує риси декількох діалектів. Варто зауважити, що койне формувалися за умов відсутності літературних кодифікованих форм мови, і їх певною мірою можна віднести до історичних форм побутування мов. Окрім того, вони можуть передувати виникненню літературної мови і нерідко стають її базою. Тобто формування койне відбувається шляхом взаємозбагачення діалектів майбутньої мови, підґрунтям якої вони виступають, тоді як суржик є взаємним збідненням уже сформованих стандартизованих мов – як української, так і російської.

У контексті зазначеної проблематики варто відмежовувати явище суржику від результатів інших суміжних мовленнєвих процесів, в основу яких покладене прагнення до економії зусиль. Поряд із терміном *койне* європейська соціолінгвістика послуговується терміном *піджин*, коли мовиться про певні аспекти мовного змішування. Таку практику деякі дослідники пропонують використовувати й щодо української мовної ситуації, але цей підхід не можна вважати коректним в умовах мовної ситуації України. Як відомо, піджинами називають своєрідні мовні гібридні утворення, які виникли в ситуації міжетнічних контактів при гострій необхідності досягти взаєморозуміння, безумовно, такі мотиви постання піджинів не відповідають передумовам виникнення суржикового мовлення, оскільки проблеми розуміння мови-сусідки в українців якщо й були, то дуже давно й не носили масового характеру у зв'язку з генетичною близькістю контактних мов, набагато гострішою була й залишається проблема із висловленням, адже російська мова довгий час нав'язувалася, а зараз елементарно заважає відновити історичну

справедливість – усю повноту функцій української мови. Наслідки українсько-російського контактного білінгвізму не варто кваліфікувати ані як піджин, ані як койне, оскільки різняться механізми й мотиви утворення подібних мовних явищ.

Таким чином, на нашу думку, при описі суржику варто виходити з того, що він постав у результаті взаємодії контактних мов, подібної до інтерференції, але є якісно новим різновидом відповідної мовної взаємодії. Коли ми намагаємося всебічно схарактеризувати суржик, то необхідно враховувати два моменти: по-перше, механізми його виникнення – процес змішування двох споріднених контактних мов, тобто накладання однієї мовної системи на іншу; по-друге, – наслідок процесу змішування, а саме – власне-лінгвальні деформації української мовної системи на декількох структурних рівнях одночасно під впливом російської мови, що призводить до появи гібридних форм українсько-російського мовлення.

Отже, суржик – це реальний результат українсько-російського змішування, що відбувається в межах безпосереднього перманентного контактування споріднених мов в одному комунікативному просторі. Як уже зазначалося вище, головною передумовою появи мішаної форми двомовності, а, відповідно, і зразків суржикового мовлення у білінгвів, є комунікативні умови, в яких формується мовленнєвий акт, оскільки суттєвим є тиск на мовця обставин, що змушують його перебувати у стані контролю мовної поведінки. Показник контрольованості / неконтрольованості білінгвом свого мовлення може розглядатися як основний при характеристиці усного мовлення і для певної частини білінгвів він є визначальним, бо коли мовець контролює себе, докладаючи певних зусиль, цілеспрямовано відмежовує норми однієї мови від іншої, – то в цьому разі в нас більше шансів мати справу з помилками інтерференційного характеру. При неконтрольованості мовлення, коли білінгви не відчують напруги постійного розрізнення мовних кодів, на нашу думку, й відбувається витворення мішаних форм українсько-російського мовлення. Варто також зазначити, що інколи

контрольованість або неконтрольованість респондентами свого мовлення вже не має значення, оскільки вони просто не відчують різниці між українським і російським мовними кодами, сприймаючи їх як єдине джерело мовних засобів.

При розгляді суржику, необхідно звернути увагу й на те, що досить часто його зараховують до соціальних чи територіальних різновидів української мови, що передбачає визначення штучних меж цього мовленнєвого явища та певне його узаконення. Нехтування того факту, що всі можливі різновиди розмовного варіанта стандартизованої мови є внутрішньомовними явищами, які мають повне право на функціонування, спонукають дослідників до хибного розгляду суржику як певного діалекту, оскільки суржик є наслідком міжмовного контактування й вимагає відповідного опису з урахуванням чинників його формування. Говорячи про штучне звуження ареалу побутування суржикового мовлення, то можна навести дуже суперечливе, на наш погляд, визначення територіальної приналежності суржику дослідниці І. Фаріон, яка висловлює таку думку: “Суржик – це проблема лише перевертнів Донбасу” [Фаріон 2010: 136]. Звичайно, що погодитися з такою територіальною прив’язкою цього мовного явища неможливо, насамперед, через те, що подібне окреслення меж суржикового мовлення не відповідає масштабам його поширення в Україні.

Таким чином, при визначенні поняття *суржик* в українській терміносистемі, необхідно враховувати чималу кількість вже наявних розробок, що містять найрізноманітніші погляди на це специфічне мовне явище. Зваживши на весь попередній досвід, ми вважаємо, що *суржик – це наслідок взаємодії мов, що полягає у деформуванні української мовної системи на декількох структурних рівнях одночасно і призводить до появи гібридних форм українсько-російського мовлення*. Розгляд українсько-російської мовної мішанини як, насамперед, мовознавчої проблеми та уникання негативних психологічних оцінок носіїв відповідної категорії мовлення уможливить об’єктивну характеристику зразків суржикового мовлення.

### *Класифікація суржику*

Основною умовою повноцінної характеристики наслідків українсько-російського білінгвізму має бути викінчена лінгвістична класифікація мішаних форм мовлення, яка поки що відсутня. Наявні на сьогодні в україністиці класифікації О. Тараненка й Л. Біланюк, зазнали досить гострої критики. Так, О. Тараненко залежно від культурно-освітнього рівня носіїв суржику, типів їхньої мовної поведінки й міри лояльності до контактних мов класифікує суржик таким чином: “мова досить спонтанного користування, що реалізується в мовленні осіб з недостатнім культурно-освітнім рівнем; мова достатньо усвідомлюваного користування, що реалізується в мовленні осіб, котрі загалом знають як українську, так і російську літературні мови, хоч і не мають навичок мовного автоматизму в користуванні ними; суржик як мимовільне й небажане для самого мовця явище при контрольованому користуванні мовою” [Українська мова. Енциклопедія 2004: 666]. Отже, головним критерієм при створенні класифікації суржику для О. Тараненка є культурно-освітній рівень мовної особистості, тобто, враховані автором критерії можуть розглядатися як додаткові, оскільки специфіки суржику як лінгвістичного явища вони не розкривають, бо розглядають його винятково у культурній парадигмі. Американська дослідниця Л. Біланюк запропонувала інший принцип класифікації суржику – просторово-часовий. Вона виділяє п’ять його різновидів: 1) урбанізовано-селянський суржик (Urbanized Peasant Surzhyk) – перший різновид суржику, що виник у XIX ст. через намагання українського селянина пристосуватись до російськомовного міста; 2) селянсько-діалектний суржик (Village Dialect-Surzhyk) – цей тип суржику витворюється безпосередньо в селі в той час, коли відбувалося становлення української літературної мови на основі народно-розмовних діалектів; 3) совєцько-український суржик (Sovietized-Ukrainian Surzhyk) – основний тип суржику, що розвинувся у результаті русифікації населення України у складі СРСР; 4) міський білінгвальний

(Urban Bilinguals' Surzhyk) – цей тип суржику характерний для двомовних людей, що знають і українську, і російську; 5) постсовєцький суржик (Post-Independence Surzhyk) – цей тип виникає внаслідок намагань російськомовних людей старшого віку розмовляти українською мовою у зв'язку з наданням їй статусу державної [Bilaniuk 2005].

Навіть не беручи до уваги логічну непослідовність у застосуванні класифікаційних критеріїв: перший, другий, четвертий типи мішаного мовлення виділено на підставі протиставлення міста й села, а третій і п'ятий – за хронологією, до того ж дослідниця не достатньо чітко розмежовує типи білінгвізму, оскільки паралельно описується змішаний тип українсько-російської двомовності з координативним проявом білінгвізму (четвертий тип суржику у класифікації), про що вже неодноразово зазначали лінгвісти, неможливим залишається аналіз суржику як мовознавчого явища.

Запропоновані вище класифікації суржику належать до перших спроб його систематизації і відтак мають розглядатися та враховуватися при подальшій характеристиці відповідного типу мовлення. Головним же недоліком наведених класифікацій є нечіткість ще при визначенні самого поняття суржику.

Враховуючи попередній досвід, ми пропонуємо класифікацію суржику, що має допомогти об'єктивно репрезентувати й охарактеризувати відповідний тип мовлення, зразки якого було зафіксовано на Донеччині. При аналізі суржикового мовлення необхідно брати до уваги як позамовні (екстралінгвістичні), так і власне-лінгвістичні (інтралінгвістичні) чинники. Безумовно, інтралінгвістичні фактори утворення мішаного українсько-російського мовлення є основними, адже дають можливість визначати мовні механізми утворення суржику та дещо умовно, але згрупувати загальні для всіх суржикомовців помилки інтерференційного характеру. Аналіз *інтралінгвістичних факторів* постання суржикового мовлення має передбачати опис лінгвальних

деформацій української мовної системи спорідненою російською: окремо маємо говорити про *лексико-семантичні деформації*, куди варто зараховувати *фонетично неадаптовану російську лексику* (також необхідно визначати чи є російськомовний елемент модифікаційним, тобто чи викликає зміни в усій синтаксичній конструкції) і *гібридні українсько-російські лексичні утворення*; та про *граматичні деформації*, на рівні яких уточнення передбачають *морфологічні* порушення під час продукування граматичних категорій різних частин мови; *синтаксичні*, де варто враховувати, насамперед, *трансфер конструкцій*, тобто перенесення з російської мови до української мовної системи одного чи декількох компонентів синтаксичної структури речення, що можуть бути як *модальними*, так і *формально-граматичними елементами речення*.

*Екстралінгвістичні фактори* утворення мішаного українсько-російського мовлення щодо інтралінгвістичних є додатковими, оскільки передбачають опис суржику за критеріями, які інформують про умови його виникнення й функціонування, а саме – *темпоральний критерій* дає можливість визначити часові проміжки появи суржику, оскільки подальші дослідження вимагатимуть аналізу відповідного мовлення не лише в синхронії (як здійснено в нашій роботі), але й у діяхронії; *локальний критерій* передбачає окреслення території, де побутують зразки суржикового мовлення, тобто варто враховувати, як респондент ідентифікує себе локально, відповідно, за цим критерієм суржик може бути міським або сільським; *соціально-комунікативний критерій* передбачає опис декількох позицій, що стосуються безпосередньо респондентів – учасників конкретних комунікативних актів. При кваліфікації суржикових форм мовлення за соціально-комунікативним критерієм необхідно визначати *показник базовості мови*, а саме – яка мова є першою або рідною для індивіда. Кожна мова, як відомо, – це окрема система, яка функціонує за своїми внутрішніми законами. Доцільно в контексті цього також брати до уваги й той факт, як сам мовець кваліфікує своє мовлення –

українська / російська мова, – бо тоді мозок програмуватиме мовні параметри: мовець підсвідомо буде прагнути дотримуватися законів функціонування й норм обраної ним мови. Особливої уваги вимагає та категорія мовців, для яких базовою мовою є мішані українсько-російські форми мовлення, оскільки в такому випадку вкрай важко визначити домінування в їхній свідомості якоїсь однієї мовної системи. Соціально-комунікативний критерій передбачає також урахування *функціональної активності контактних мов* для респондента, тобто яка мова є домінуючою для білінгва і в яких ситуаціях, відбувається *перемикання мовних кодів* під час мовленнєвого акту; а також умови й фактори, що впливають на творення реальної мовленнєвої комунікації – *контрольованість / неконтрольованість* мовлення.

Отже, перераховані вище критерії, за якими варто класифікувати суржикове мовлення, можуть бути репрезентовані у такий спосіб:

#### СУРЖИК

| інтралінгвістичні фактори утворення   | екстралінгвістичні фактори утворення                         |
|---------------------------------------|--|
| <i>лексико-семантичні деформації:</i> | <i>темпоральний критерій;</i>                                |
| фонетично неадаптована лексика;       | <i>локальний критерій;</i>                                   |
| гібридні утворення;                   | <i>соціально-комунікативні критерії:</i>                     |
| <i>граматичні деформації:</i>         | базова мова для респондента;                                 |
| морфологічні;                         | домінуюча мова колективу;                                    |
| синтаксичні.                          | перемикання / неперемикання мовних кодів;                    |
|                                       | контрольованість / неконтрольованість мовленнєвої поведінки. |

Таким чином, запропонована класифікація належить до небагатьох спроб систематизації специфічного мовно-культурного явища за рахунок загальної характеристики суржику та опису конкретних зразків суржикового мовлення, з метою виявлення найбільш частотних мовних



деформацій. Залежно від того, яке завдання стоїть перед дослідником суржикового мовлення, ця класифікація може бути розширена декількома критеріями, або скорочена. Спираючись на цю класифікацію, за екстралінгвістичними критеріями характеризуємо мовлення наших респондентів як сьогочасний (2009–2014 рр. – збір фактичного матеріалу) міський донецький суржик, зразки якого належать респондентам трьох вікових груп – представникам старшого (із базовою українською мовою), середнього (для багатьох із яких базовою мовою є або мішане українсько-російське мовлення, або українська мова) й молодшого покоління (із базовою російською мовою, тобто місцевим варіантом російськомовного коду), що породжували комунікативні конструкції в ситуації максимальної неконтрольованості своєї мовленнєвої поведінки.

## **БІЛІНГВІЗМ ДОНЕЧЧИНИ:**

### **умови постання, сьогочасні реалії, подальші перспективи**

#### *Етнічна структура регіону*

Одним із найактуальніших питань сучасної української соціолінгвістичної науки є проблема українсько-російського білінгвізму, що характеризує мовну ситуацію в Україні загалом і на сході нашої держави зокрема. Безумовно, потреба принципової зміни двомовної ситуації вимагає активізації соціолінгвістичних досліджень. Варто відзначити, що на сьогодні проблема двомовності в Україні вивчена недостатньо, оскільки дуже часто коментування явища білінгвізму переходить у суто політичну площину, стаючи об'єктом різноманітних спекуляцій, що, у свою чергу, не знімає питання, а лише загострює його. Отже, саме зараз у сучасній соціолінгвістиці постала потреба в появі незаангажованих власне-лінгвістичних робіт, присвячених вивченню наслідків українсько-російської двомовності в теоретично-практичному спрямуванні. Такі дослідження зможуть дати відповідь на багато мовознавчих питань, і, головню, виявити руйнівний для структури як української, так і російської мови вплив “законсервованого” стану контактного білінгвізму між спорідненими мовами, що побутують на одній території.

Наше дослідження сфокусовано саме на Донеччині, оскільки проблема українсько-російської двомовності вкорінена тут досить глибоко, зважаючи на історичні особливості заселення краю, і, на жаль, пересічними носіями мови почасти взагалі не сприймається як проблема.

Для розуміння всіх особливостей мовної ситуації досліджуваної території, необхідно схарактеризувати регіональну специфіку Донеччини, що допоможе при подальшому описі лінгвальних викривлень, оскільки використання статистичних даних із урахуванням соціокультурних передумов формування Донецької області чіткіше виявить деформованість мовної ситуації.

Етнічна структура Донеччини формувалася протягом століть і є результатом дії цілої низки об'єктивних та суб'єктивних чинників у сферах політики (входження у різні часи до складу різних державних утворень, різний адміністративно-територіальний устрій), економіки (економічна зумовленість масової колонізації регіону з другої половини XVIII ст. та міграцій пізніших, в тому числі радянських, часів), культури (перетин етнокультурних традицій різних народів), а також внутрішнього розвитку та взаємодії окремих етнічних компонентів, що були об'єднані спільним територіальним, а згодом політичним та культурним полем. Вже понад 100 років економічне та соціокультурне “обличчя” регіону визначається його індустріальною спрямованістю.

Отже, південно-східна Україна і Донбас є історично українським регіоном, адже це частина території Запорізької Січі, зокрема Кальміуської паланки.

Аграрну колонізацію території між Дніпром і Дінцем – “Дикого поля” – розпочали на межі XV і XVI ст. українські й російські селяни. Слідом за стихійним народним потоком йшла військово-урядова колонізація. Історик Д. Багалій писав: “Хоча це було в диких, незаселених степах, що не були нічиєю власністю, але все-таки на цю землю московський уряд дивився як на свою і хотів її закріпити за собою через заселення переселенцями, хоча ті землі в дійсності належали прадідам українців” [Багалій 1993: 63].

Уже до середини XIX ст. на Донбасі внаслідок особливостей освоєння території, колонізаторської політики царської Росії і створення сприятливих умов для іноземних поселенців сформувалася строката етноструктура. Тут жили українці, росіяни, німці, греки, євреї, татари та представники інших етносів. Однак абсолютну більшість становили українські селяни – вони складали (за десятою ревізією 1858 р., що проводилася Російською імперією) 75%. Великою етнічною групою були росіяни – 13,5% [Центральный государственный исторический архив].

Таким чином, Донецький регіон стає прикордонною етноконтактною зоною двох східнослов'янських народів: українців і росіян. Відповідно, відбуваються складні міжетнічні процеси, що вплинули на формування особливостей соціально-культурного життя різних груп населення в пізніші періоди.

Однак, варто підкреслити, що до середини XIX ст. Донбас ще лишався малозаселеним регіоном. Інтенсивний етап освоєння краю розпочався після реформи 1861 р., коли розвиток капіталістичного виробництва спричинив ліквідацію національної замкненості, внаслідок чого значно зросли міграційні процеси. Територія Російської імперії поділялася на регіони, інтернаціональні за своїм складом. У цей час розпочинається інтенсивна розробка природних багатств Донеччини, формування вугільно-промислового комплексу, аграрна колонізація вільних земель. Виробничо-економічні та соціальні фактори викликали величезні хвилі переселення робочої сили на Донбас. Чисельність населення в цей період зростала в п'ять разів швидше, ніж в інших регіонах імперії. Статистика засвідчує, що саме в післяреформений час, у період коли формується вугільно-промисловий комплекс та інтенсивно розвивається сільське господарство, відбувається величезне переселення з різних губерній, і саме в цей час закладається основа сучасної етнічної структури населення Донбасу.

Відтак на шахтах і заводах Донбасу працювала переважно прийшла робоча сила. Це були розорені після реформи 1861 р. селяни з центральних регіонів Росії.

За 48 років, з 1858 р. до 1906 р., чисельність населення Донбасу збільшилася на 54,4% і нараховувала 836094 осіб. Приріст населення мігрантами складав 48,6%, тому етнічний склад вплинув на динаміку етноструктури регіону в післяреформений період [Материалы 1903].

Аналіз вихідців регіону показує, що російські губернії були батьківщиною 46,7% усіх переселенців на Донбас, з українських губерній

переселилося 37,9% мігрантів, з Білорусії – 0,8%, з Кавказу – 1,8%, представників інших місцевостей нараховувалося близько 8,4%. Традиційними районами переселення були Харківська, Курська, Орловська, Таврійська, Полтавська, Чернігівська губернії та область Війська Донського. Близько 40% мігрантів наприкінці XIX ст. оселялося в містах, що й відбилося на етноструктурі [Первая Всеобщая перепись 1904].

Усього за переписом 1897 р. на Донбасі нараховувалося 30 етнічних груп, що було на 22 національності більше у порівнянні з десятою ревізією 1858 р. Більшість у регіоні складали українці, при всій поліетнічності краю, – 62,5%, однак їхній відсоток у загальній чисельності населення знизився на 12,5%; переважно це було характерно для промислових районів. Росіян нараховувалося 24,2%, що було на 10,7% більше, ніж у середині XIX ст. Великі етнічні групи, особливо в Маріупольському повіті, становили греки, німці, євреї, татари [Первая Всеобщая перепись 1904].

Сьогодні на Донеччині мешкають представники понад 130 національностей. Загальна кількість населення Донецької області нараховує 4825563 осіб (у 1989 р. – в області мешкало 5311781). Українці становлять найчисельнішу етнічну групу регіону. У період між двома переписами – останнім радянським 1989 р. та першим Всеукраїнським 2001 р. відбулося зростання питомої ваги етнічних українців у масштабах усієї держави. Цей показник склав 5,1% – від 72,73% до 77,8% [<http://www.nbu.gov.ua/polit/02dksvnp.htm>]. Збереження абсолютної кількості українців на тлі загальної депопуляції дослідники пояснюють зміною етнічної ідентифікації певної кількості росіян, тобто відбулася своєрідна переорієнтація населення, що характерно не лише для Донецької області, але й для всієї України.

Перепис 1989 р. засвідчив наявність 2693432 українців в Донецькій області, що складало 50,7% населення області. У 2001 р. кількість українців зросла до 2744149, що становить 56,9%. Тобто, збільшення українців у Донецькій області було вагомим, ніж у масштабах усієї

держави. Питома вага українців серед мешканців Донецької області зросла на 6,2%. Це при загальному зниженні населення за ці роки на 486000 осіб, або на 9,2%. Враховуючи відсутність таких міграційних потоків, які б значною мірою вплинули на етнічний склад області, збільшення кількості українців можна пояснити декількома, тісно між собою пов'язаними, чинниками. По-перше, це зростання етносвідомості громадян України, що зумовило вибір української ідентичності особами з різними національними коренями. По-друге, за час, що минув між двома переписами, виросло покоління молодих донеччан, яке формувалося в умовах нової ідеології та історичних реалій. Можливість самостійного вибору етнічної приналежності на користь української з-поміж молоді вплинула на зростання кількості носіїв української ідентичності в Донецькій області.

Таким чином, специфіка заселення й розселення людей на Донеччині має довготривалу історію. Процес денаціоналізації мігрантів із різних куточків України, Росії й не тільки, які свого часу прибували на Донбас у пошуках кращої долі, а також інтенсивні процеси цілеспрямованої русифікації призвели до того, що для населення Донеччини (до того ж не для одного покоління) на тривалий час були знівельовані такі поняття як “мова” й “нація”. Минуле регіону певною мірою заважає нормальному сьогоденню, оскільки незважаючи на те, що кількість етнічних українців перевищує показник найбільшої етнічної меншини – росіян, ускладненим все-таки є повноцінне функціонування державної мови – української на переважній більшості території Донецької області, бо за довгі роки витворилося російськомовне міське середовище, яке впливає на людину, її мовну поведінку й мовну компетенцію.

### *Історія формування мовного середовища Донеччини*

Враховуючи той факт, що Донеччина є дуже специфічним регіоном України, функціонування української мови на Донбасі також має свої особливості. Звичайно, історія побутування української мови в Донецькій

області безпосередньо пов'язана з мовною ситуацією всієї України, тому розглядати процес поступового виникнення такої своєрідної мовної ситуації регіону варто в загальнонаціональному контексті.

До головних ознак мовного простору сучасної України, як відомо, належить українсько-російський білінгвізм, поширений, залежно від обставин, різною мірою та в різних формах. Тривалий асиміляційний процес безпосередньо вплинув на мовно-культурну ситуацію Донеччини. Цей процес полягав у спрямованому впливі радянської влади на розвиток і функціонування української мови в поєднанні з соціокультурними чинниками, що тиснули на масову свідомість українців, виробляючи комплекс меншовартості в цілому народу через послаблення індивідуальної та колективної мовної стійкості, а генетична близькість української та російської мов лише полегшувала й пришвидшувала цей процес. Радянська влада тривалий час наполегливо й послідовно витісняла національну мову з українського комунікативного простору, формуючи тим самим урбаністичну культуру, наслідки якої неможливо подолати й сьогодні. Таким чином, російська мова набула поширення на значній території країни, передусім у промислових центрах Сходу та Півдня. Показовим у контексті зазначеного вище є простеження історії формування мовного середовища Донеччини, оскільки, внаслідок деформаційних процесів, сучасна мовна ситуація регіону є викривленою, що виявляється в поширенні двох мов – української та російської, з перевагою російської мови в повсякденній комунікації.

Різні регіони України зазнавали різного ступеня русифікації, і тому різнитися мають підходи й концепції у загальнонаціональній та регіональній мовній політиці для повноцінного відновлення всіх функцій української мови, що є нагальною потребою. Створення адекватних концепцій можливе лише за умови опису регіональної мовної специфіки України в діяхронії та синхронії.

Особливістю міської комунікації Донеччини є її часткова російськомовність. Російськомовне міське оточення постало як результат процесів асиміляції – природного й насильницького характеру, політики русифікації СРСР, що призводила до втрати населенням етнодиференційних ознак. Історично процеси уніфікації були характерні, насамперед, для сфер, пов'язаних із різними видами господарської діяльності, виробництвом, з метою уникнення комунікативних невдач у професійному спілкуванні. Найактивнішою була взаємна асиміляція росіян і українців, що жили у змішаних селах, а також асимілювалися й інші нечисленні етноси, які потрапляли в інше етнічне середовище – білоруси, поляки, молдовани тощо. Наслідком таких процесів стала незворотна зміна в самосвідомості асимільованої частини населення, що найбільше виявилось в мові. Аби не вирізнитися з-поміж інших містян, українськомовні особи, потрапляючи до зросійщеного міста, прагнули опанувати російську мову в безпосередньому контакті з її носіями. Як наслідок – для певної частини населення – це українсько-російське мовне змішування, для решти – повний перехід з української на місцевий варіант російської мови із досить помітними інтерференційними процесами в мовленні.

Унаслідок цього відбулася практично тотальна русифікація обласного центру – м. Донецька, інших шахтарських міст із розвиненою промисловістю. Натомість сільські мешканці, як і раніше, говорять українською мовою. Звичайно, в селах Донеччини побутує своєрідна українська мова, оскільки вона наскрізь просякнута вузько локальними утвореннями – різновидами територіального діалекту – степовим говором південно-східного наріччя. Також характерною для української мови Донеччини є значна деформація української мовної системи – відбувається українсько-російське змішування із витворенням гібридних (суржикових) форм мовлення. Таке суржикове мовлення в основі своїй українське, але в результаті тісного сусідства в одному комунікативному просторі двох абсолютно доступних у плані розуміння мов у свідомості мовців



відбувається “збій”, і білінгви не виявляють спроможності постійно диференціювати ці мовні коди – відбувається накладання однієї мовної системи на іншу.

На окрему увагу заслуговує й степовий говір, який впливає на українську мову мешканців Донеччини. Як відомо, цей говір найпізніший за часом формування (XVII–XIX ст.) та є результатом переселення й дозаселення людей на території його поширення. Одним із компонентів, які утворювали основу степового говору, були південноросійські говірки, і, зважаючи на це, можна констатувати, що деякі риси степового говору доволі неоднозначні, бо вони, по суті, межують з інтерференційними проявами. Так, зокрема одна з фонетичних рис степового говору – пом’якшена вимова [ч’]: [курч’já] курча, [ч’јуужі́j] чужий, що виникла під впливом російської мови, адже для української вимови це не характерно, і відповідно може трактуватися, зважаючи, звичайно, й на інші особливості конкретних зразків мовлення, як прояв фонетичної інтерференції. У степовому говорі вживаються дієслівні форми типу: *випрошувать*, *закручувать*, така риса степового говору є також суперечливою, оскільки і може розглядатися як інтерференційний вплив російської мови – у власне-українських інфінітивних формах дієслів відбувається заміна формотворчого суфікса *-ти* російськомовним аналогом. Серед морфологічних рис степового говору виділяють відсутність в окремих словоформах чергування задньоязикових приголосних: *на дорогі*, *на руці*, *у вухі* – це паралельно можна розглядати як прояв морфологічної інтерференції в українській мові під впливом російської, бо така особливість є нормативною для російської мови, що й переноситься на українські словоформи. Отже, при розгляді діалектних впливів на сучасне українське усне мовлення, що побутує на Донеччині, необхідно чітко відрізняти діалектні особливості та інтерференційні впливи, оскільки, по-перше, різняться механізми їхньої появи, а, по-друге, різною є оцінка наслідків подібних мовних відхилень. Наведені вище особливості

степового говору, що межують із інтерференційними проявами, становлять незначну частину від усього загалу фонетичних, лексичних і граматичних рис відповідного мовного утворення, а тому при аналізі мовлення певного респондента варто брати до уваги наявність / відсутність інших територіально-диференційних мовних ознак.

Таким чином, говорячи про історію формування мовного середовища Донеччини, треба враховувати як загальноукраїнські фактори, що впливали на розвиток і вкорінення мовних особливостей різних регіонів України, так і локальні тенденції постання місцевого варіанта міської комунікації. Серед регіональних факторів постання викривленої мовної ситуації Донеччини варто виокремлювати надпотужний асиміляційний вплив мовної політики радянської влади, що супроводжувався уніфікацією етнонаціональних ознак місцевого населення, з метою витворення пришвидшеними темпами російськомовного регіону.

### *Сучасна мовна ситуація Донеччини*

Незважаючи на те, що м. Донецьк на сьогодні є одним із найбільших мегаполісів незалежної України, а Донецька область вважається однією із найрозвиненіших, мовно-культурна ситуація залишається досить складною. Загалом її можна схарактеризувати як територію поширення незбалансованої форми українсько-російського білінгвізму із диглосними проявами.

За радянських часів українську мову на Донеччині було повністю витіснено не лише з вищих навчальних закладів, але й з міських шкіл. На Донеччині станом на 1990 р. з майже 1300 шкіл області залишилося 103 маленькі сільські школи з українською мовою викладання, в яких навчалося менше 3% всіх учнів. Перша українськомовна школа в регіоні з'явилася в м. Донецьку в 1991 р. завдяки зусиллям Донецького обласного товариства української мови ім. Т. Шевченка та конструктивній позиції деяких місцевих керівників. Згодом подібні школи з українською мовою

навчання починають з'являтися у м. Горлівці, м. Маріуполі тощо. Як правило, це престижні школи-ліцеї та гімназії. У 1998 р. шкіл з українською мовою навчання стало вже 265, в 2001 р. – понад 400, а на сьогодні їхня кількість складає 504, що становить понад 42,2% від загальної кількості освітніх закладів.

Безпосередньо у м. Донецьку працюють 34 українськомовні школи і 649 класів з українською мовою навчання. Станом на 2010 р. у цих школах навчалося 16053 школярів, що становило близько 20% від загальної кількості міських учнів. Окрім шкіл, у м. Донецьку є два спеціалізовані ліцеї для обдарованих дітей: українськомовний ліцей при Донецькому національному університеті та російськомовний ліцей “Ерудит”. Ці навчальні заклади націлені на підготовку майбутніх науково-педагогічних кадрів для вишів Донеччини. Проте й тут статус української як офіційної мови навчання підкріплено лише на гуманітарних спеціальностях – це стосується як учнів, так і викладачів.

Таким чином, бачимо, що формальний українськомовний статус багатьох шкіл перешкоджає формуванню навичок користування українською мовою в усіх комунікативних сферах і ставить під загрозу реалізацію задекларованої в освітніх директивах мети: формувати національно свідому, духовно багату мовну особистість, яка володіє вміннями й навичками вільно та доцільно користуватися засобами рідної мови, що має забезпечити належний рівень мовної компетенції. Хоча на практиці спостерігається зовсім інше – використання державної мови є чітко регламентованим умовами комунікативної ситуації, а інколи взагалі має суто протокольний характер.

За даними Донецької обласної державної адміністрації зі 195967 студентів області у 113 ВНЗ Донеччини 47072 навчаються українською мовою. Це становить 24% від загальної кількості студентів.

Мовне середовище в освітньому просторі лишається приховано диглосним, що певною мірою підживлює тенденції зросійщення.

Ситуація із забезпеченням місцевих бібліотек українськомовною продукцією також є не найкращою. Так, зокрема бібліотечний фонд Донецької обласної універсальної бібліотеки ім. Н. Крупської лише на 9,1% укомплектований книгами українською мовою. У 1991 р. їх було ще менше – 6,1%. На два українськомовні видання припадає три російськомовні. По-перше, українськомовні книжки, – це література переважно ще радянських часів, яка зовсім не виховує в читачів патріотичних почуттів до незалежної України, швидше, навпаки. Мабуть, це і є однією з причин, чому вона практично не користується попитом у адресата – молоді. По-друге, мережа самих бібліотек неухильно скорочується. У місцевих бібліотеках області, фонд яких майже повністю ще радянський, загальний обсяг літератури становить понад 17 мільйонів примірників, з яких українською мовою – 30,3% [Дзюба 2005: 9–10].

В інформаційному просторі Донецької області працюють 136 телерадіоорганізацій. З них – 38 телерадіокомпаній і 18 радіоорганізацій ефірного мовлення, 67 – телерадіокомпанії кабельного мовлення і 13 – радіоорганізації дротового мовлення, що діють згідно з ліцензіями Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення. Телерадіоорганізації, використовують у своєму ефірі в середньому 45% державної мови і 55% – російської, крім обласної державної телерадіокомпанії, яка веде програми в такому співвідношенні мов: українською – 65%, російською – 35%. Така перевага однієї з мов національних меншин поряд із державною не сприяє формуванню пріоритетного становища мови титульної нації, хоча, насамперед, представникам українського народу мала б відводитися ключова роль в утворенні нашої держави.

## ФОРМИ ПОБУТУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ДОНЕЧЧИНІ

*Стандартизоване українське мовлення Донецчини:*

*люди й телебачення*

Про побутування стандартизованого українського мовлення на Донбасі можна говорити, аналізуючи спонтанне українське мовлення донеччан і вибірково мовлення регіональних ЗМІ.

Щодо побутування стандартизованої форми української мови серед донеччан, то тут також варто говорити про умови, в яких породжується комунікативний акт. Якщо мовець контролює своє мовлення, то в такому разі в українськомовних текстах практично відсутні некодифіковані елементи, або ж їхня поява є незначною.

Для прикладу можна навести декілька фрагментів записів інтерв'ю з українськомовними донеччанами, які використовують українську мову не лише в офіційно-діловому спілкуванні, але й у побуті:

*“Я останнім часом відчув організаторські здібності, хочеться влаштувати якісь заходи. Хочу в Донецьку організувати український фестиваль. Тому що не вистачає тут цього. Відмежовують Донбас завжди. Виходить якесь замкнене коло: з одного боку – люди не знають про це, і не цікавляться, а з іншого – з “великої України” не має якоїсь цікавості, тому що розуміють, що тут треба проводити роботу... Популяризацію, щоб проходила дифузія між всіма мистецькими колами України”* [j·a oста́н'ні́м ча́сом v'ідчуў орґа́ніза́торс'кі зд'ібно́с'т'і / хо́че"ц'·а ўлаштво́увати j'ак'іс' за́ходи // хо́чу ўдонéц'ку орґа́нізува́ти украjін'с'кії фе"сти"ва́л' // то"мушчо не"ви"стача́је тут ц'огó // v'ідме"жóву·j·у·т' донба́с заўждí // ви"хóдит' j'акéс' за́мкне"не ко́ло / зодно́го бо́ку / л'ўди не"зна́j·у·т' процé інé"цікаў'ла·ц'·а / аз'іншого / зве"ліко·jі укра·jіни не"ма́је j'акó·jіс' ціка́вос'т'і / то"мушчо розум'іj·у·т' / шчоту́т трéба провóди"ти робóту // попу·л·ари"за·ціj·у / шчобпрохóди"ла ди"фу́з'іj·а

м'іжґс'іма миґстеґц'кими колами україни //] (журналіст, м. Донецьк, 26 р., травень 2010 р.).

У фрагменті інтерв'ю не спостерігається використання елементів, які б порушували норми вживання української мови.

*“Мовна ситуація на Донбасі, думаю, не позитивна і не негативна. Це наслідок історичного розвитку Донбасу як поліетнічного регіону. Регіон, звичайно, змінився у політичному розумінні, у мовному. Ми на шляху інтеграції до загальнонаціонального культурного і мовного простору... Я оптиміст в цьому питанні. Державі потрібно створювати єдиний простір. Звичайно, українська мова повинна стати основним елементом цього простору. Головне – це освіта, і тут треба і пряником, і батогом. На Донеччині українська мова функціонує в діловій формі... Коли людина в побуті розмовляє російською мовою, але вже на достатньо високому рівні використовує українську мову в роботі – це дуже позитивно...”* [мо́жна си́туаці́я надонба́с'і / ду́ма·ј·у / не<sup>и</sup>пози́тиўна іне<sup>и</sup>неґатиўна // це на́с'лї́док істо́ричного ро́зви́тку донба́су ја́кпо́лїет'ні́чного реґ'іо́ну // реґ'іо́н / зви́ча́йно / зм'іну́ўс'а упо́лїті́чному розум'і́н'і / умо́ўному // ми на́шл'аху́ інтеґра́ці́ї доза́гално́націо́нального кул'ту́рного імо́ўного про́стору // ја́ опти́м'іст ўц'о́му пи́та́н'і // деґра́в'і потр'і́бно ство́р'увати́ јі́дині́й про́с'ті́р // зви́ча́йно / укра́їн'с'ка мо́ва по́ві́н'а ста́ти осно́вні́м еле́ме́нтом ц'о́го про́стору // голо́вне / цеґо·с'v'іта/ іту́т тре́ба іпр'а́ни́ком / ібата́гом // надоне́чиєн'і́ укра́їн'с'ка мо́ва функціо́ну́је ўд'ілов'і́й фо́рм'і // ко́лі л'уді́на ўпо́бу·ті́ розмоўл'а́је ро·с'ї́с'ко·ј·у мо́во·ј·у / але́ ўже́надо́ста·т'н'о́ висо́кому р'і́ўн'і ви́кори́сто́ву·је укра́їн'с'ку мо́ву ўро́бо·ті́ / це́ ду́же пози́тиўно //] (політолог, м. Донецьк, 25 р., липень 2010 р.)

Наведений вище текст також не містить помилок інтерференційного характеру.

*“Вчуся я в Донецькому інституті житлово-комунального господарства, це від Київської академії. Там така дуже домашня*

атмосфера, всі дуже люб'язні, ходять за тобою, не прийшов на заняття – дзвонять вже. Спеціальність називається “Менеджмент організацій”. Управлінець... Не знаю, де хочу працювати.. Керівну посаду відразу не займеш... Може, начальник відділу якогось. **Не самий вищий...** Подобається вчитися... Там менеджер з економічним напрямком іде, дуже багато економічних спеціальностей і сама економіка, і математики дуже багато, і бухгалтерський облік...” [Їч'у·с'·а ј·а ўдонéц'кому інсти·т'у·т'і жи·тл'о·во комуна·л'ного господа·рства / це в'ідк'і·ї·с'ко·їі акадém'·їі // там така д'уже домашна атмосфeра / ўс'і д'уже л'·уб'·я·з'ні / хó·д'·а·т' зато·бó·ј·у / не"при·їшó·в на·а·н'·а·т'·а / дзвó·н'·а·т' ўже // спе"ц'іа·л'н'іс'т' нази·é·wá·јeц'·а ме·не"дже"нт ор·га·н'і·з·а·ц'іі // упраў·л'іне"ц' // не"знá·ј·у / де хóчу пра·ц'·у·wáти // ке"р'і·ўnú посаду в'ід·р·а·зу не"зай·ме·ш // мóже / нача·л'ни·к в'ід'і·лу ј·а·кóго·с' // **не"сáмий w'úшчий** // подóба·јeц'·а ў·ч'іти·с'·а // там ме·не"дже"р зe·ко·ном'і·чним на·пр'·а·мком і·де / д'уже ба·гá·то е·ко·ном'і·чних спе"ц'іа·л'но·стеі і·са·мá е·ко·ном'і·ка / і·ма·те"ма·ти·е·ки д'уже ба·гá·то / і·бу·х·гá·л·те"рс'к'іі óб·л'і·к //] (менеджер, м. Донецьк, 23 р., вересень 2010 р.).

У цьому фрагменті українськомовного тексту вживається за аналогією до російської морфологічної системи прикметникова форма **самий вищий** [сáмий w'úшчий] (нормативно найвищий).

“Я, до прикладу, корінна донеччанка, та ще й не в першому поколінні... і мені дуже не приємно, коли про Донецьк, Донбас говорять як про осередок якогось зла... Найгірше – це навішувати ярлики... Була я у тій культурній столиці, ще й не один раз... так мені там один дід, коли йому сказали, що це гості з Донецька, під ноги плюнув... І що тепер? Перестати поважати Галичину через одного неадекватного... Я до того веду, що Україна велика й різна... і це треба прийняти... На жаль чи на щастя, Донецьк не Львів... але ми всі українці: хтось за національністю, хтось за переконаннями, а хтось просто за паспортом...” [ј·а / до·пр'і·кладу / кор'ін·а доне"ч·а·нка / ташче јне" ў·пe·ршoму по·кол'ін'і // і ме"н'і д'уже не"при·јe·мно / кол'і про·донéц'к / донбáс говóр'áт' ј·ак про осe"рe·док

j·акóгос' зла // наїг'і́рше / це нав'і́шувати j·арлику́ // бу́ла j·а ўт'і́j кул'ту́рн'і́й столі́ц'і / шче́jne"оді́н раз // так ме"н'і там оді́н д'ід / ко́лу j·ому́ сказа́ли / шчо́це го́с'т'і здо́не́ц'ка / п'ід но́ги пл' j·у́нуў // і́шчо те"пéр // пере"ста́ти поважа́ти галичи́ну чéрез одно́го не"аде"кwáтного // j·а до́то́го we"ду́ / шчо укра·jíна we"лу́ка й р'і́зна // і́це трéба при́їн'а́ти // нажал' чи на шча́с'т'j·а / до́не́ц'к не"л'v'і́ў // а́ле ми ўс'і́ укра·jін'ц'і́ / хтóс' за на́ціо́на́л'н'іс'т j·у́ / хтóс' за́пере"ко́на́н': j·ам / а хтос' прóсто за́па́спортом //] (викладач, м. Донецьк, 27 р., січень 2013 р.).

Цей запис інтерв'ю не мість помилок інтерференційного характеру.

*“Я народилася в Донецькій області і вчилася в школі (ну, така вона, відома школа), значить, село Нескучне. А чого така назва? Справа в тому, що це маєток барона Корфа (Корф – відомий просвітител на Україні був), і цю школу збудував він... А його дóчка вийшла заміж за **Неміровіча-Данченка**. Дуже часто **Неміровіч-Данченко** приїжджав до цього села із акторами академічного театру... Там, значить, у них такий маєток був і біля цього **маєтка** був невеликий ліс. Ось цей ліс нагадував їм Нескучний парк, який є в Москві. Згодом пішла назва села, а так село називалося Корфове... Цей лісок – дерева старі, – а навесні все стає синього кольору, оскільки там проліски. Ось уяви така школа: панський маєток – **здорові** вікна і все синє-синє... Такий був у нас травень місяць...”* [j·а народі́лас'·а ўдо́не́ц'кі́ о́блас'т'і́ / і́ўчі́лас'·а ўшко́л'і́ / ну́ / така́ woná / v'ідóма шко́ла // зна́чи"т' / се"ло́ не"ску́чне // ачо́го така́ на́зва // спра́ва ўто́му / шчо це ма́је́ток баро́на ко́рфа // корф / v'ідóми"ї́ просв'і́ту́те"ел' нау́кра·jін'і́ буў́ / і́ц'j·у́ шко́лу збу́дуваў́ v'ін́ // аj·огó **дóчка** wі́йшла за́м'іж за́н'ем'і́ро́v'і́чаданч'енка́ // ду́же ча́сто н'ем'і́ро́v'і́ч'данч'енко́ при́ї́ж:а́ў до́ц'·огó се"ла́ // за́кто́рами акаде"м'і́чнго те"а́тру // там / зна́чи"т' / ў́них та́кі́ ма́је́ток буў́ / і́б'і́л'·а ц'·огó **ма́је́тка** буў́ не"we"лу́ки"ї́ л'і́с // ос' це́й л'і́с / нага́дуваў́ jím не"ску́чний парк j·акі́й je ўмоскv'і́ // зго́дом п'і́шла на́зва се"ла́ / ата́к се"ло́ нази́"wáлос'·а ко́рфове́ // це́й л'і́сок / де"рэ́ва стар'і́ / анаwe"сн'і́ ста́је ўсе́ сін'·огó ко́л'·ору́ / оск'і́ л'ки́ там про́л'і́ски // ос' у́jаwі́ /



такá шкóла / пán'с'киї мајéток / **здорóв'і** v'ікна / іўсе сún'есún'e // такі́й буў  
ўнас тра́ве<sup>н</sup>'н' м'іс'·ац' //] (вчителька, м. Донецьк, 56 р., лютий 2011 р.).

У цьому фрагменті запису інтерв'ю вже більше помітний інтерференційний вплив російської мови на стандартизоване українське мовлення. Попри те, що для респондентки базовою мовою є українська, яку вона до того ж використовує у повсякденні, нормативні відхилення спостерігаються, по-перше, на рівні фонетики: використання лексеми **дóчка** [дóчка] із наголосом на першому складі, що відповідає акцентуаційним нормам російської мови, а також вимова прізвища **Неміровіч-Данченко** [н'ем'іро́в'іч'данч'енко] без фонетичної адаптації до української мови; по-друге, на рівні морфології – ненормативне вживання відмінкового закінчення іменника **маєтка** замість *маєтку*; та, по-третє, недоречним є вживання лексеми **здорові** у контексті цього речення, що відбувається під впливом російської мови. Наявність усіх перерахованих вище нормативних відхилень варто пов'язувати із побутуванням двох споріднених мов в одному комунікативному просторі. Зважаючи на це, мусимо констатувати, що у ситуації масового контактного білінгвізму навіть у одномовних осіб, яким невластиве кодове перемикання, спостерігаються мовні помилки інтерференційного характеру, що виводять відповідні зразки українського мовлення за межі стандарту.

Таким чином, вивчення стандартизованого українського розмовного мовлення на матеріалі Донеччини має зумовлюватися врахуванням регіональної специфіки, а саме – обмеженістю у використанні української мови в усному спілкуванні через паралельне побутування в одному комунікативному просторі російського мовного коду, що провокує появу відхилень від норми інтерференційного характеру. Російськомовне міське оточення спонукає до постійного кодового перемикання між спорідненими мовами, до того ж із диглосними проявами, оскільки використання української та російської мов різниться сферами вживання й функціональною активністю, в результаті цього респонденти, яких умовно

можна назвати українськими одномовцями, не завжди демонструють дотримання норм української мови, навіть у ситуації контролюваності своєї мовленнєвої поведінки.

При характеристиці інформаційного простору Донецької області було з'ясовано, що функціонування української та російської мови – є навіть не рівнозначним, оскільки перевага віддається одній із мов нацменшин, що, звичайно, не відповідає ані сучасним інформаційним потребам населення регіону, ані історичній справедливості. Говорячи про теле- й радіомовлення, як і будь-яке інше мовлення його варто поділяти на щонайменше два різновиди: підготовлене й непідготовлене (спонтанне). Так, телепередачі, зокрема українськомовні місцеві новини, які разом із рекламою, складають основний українськомовний ефірний час, є заздалегідь підготовленими, тому поява нестандартизованих вкраплень зводиться практично до мінімальних показників, а якщо вони й з'являються, то це робиться з певною стилістичною метою, або ж їх можна розглядати як поодинокі прояви безграмотності редакторів. Незважаючи на це, в місцевому телевізійному й радійному стандартизованому українському мовленні зустрічаються досить суперечливі форми, що можуть розглядатися як інтерференційні прояви російської мови, а саме:

- 1) лексичні кальки з російської: замість *опікуватися* – *брати під свою опіку*; замість *усвідомлювати* – *віддавати собі повний звіт*; замість *відповідально заявляти* – *заявляти з повною відповідальністю*: *Оператор мобільного зв'язку **взяв під свою опіку** самотніх людей похилого віку* [опе<sup>и</sup>ра<sup>и</sup>тор моб'іл'ного з'я<sup>и</sup>зку ўз'·аў п'ідсво·і·ў оп'іку самó·т'н'іх л'·удей похілого v'іку //]; *Генеральний прокурор України **заявляв** про цю резонансну справу з **повною відповідальністю*** [ге<sup>и</sup>не<sup>и</sup>ра<sup>и</sup>л'ниї прокурóр укра·їни за·і·аўл'·аў про·ц'·у ре<sup>и</sup>зонáнсну спрáву спóўно·і·у v'ідпов'іда·л'н'іс'т'·у //] (ТРК “Юніон”, новини, вересень 2010 р.);

- 2) надмірне використання складеної форми майбутнього часу дієслів, що менш властиві українській мові через її тяжіння до простих форм, які стилістично більш нейтральні: *Сьогодні “ліві” будуть протестувати* [с'·огó·д'н'і л'ів'і б́уду·т' протес"стува́ти //]; *Шахтарі будуть страйкувати* [шахта·р'і б́уду·т' страйкува́ти //] (Телеканал “Донбас”, новини, вересень 2010 р.);
- 3) надмірне вживання пасивних конструкцій замість українських активних зворотів і безособових речень: *будується майданчик, робляться речі, виконується доручення, пишуться статті, робляться заяви: Виконується доручення прем'єр-міністра щодо врегулювання цін на м'ясо-молочні продукти* [ви"кóну·јец':·а дорúче"н':·а пре"мјер м'ін'істра / шчодоўре"гул'·ува́·н':·а ц'ін намј·áсо молóчн'і продúкти //]; *Робляться вельми сумнівні заяви щодо їх виконання* [рóбл'·á·ц':·а вéл'ми сумн' і ўн'і за·ј·áви шчодо·јіх ви"конá·н':·а //] (ТРК “Юніон”, новини, грудень 2010 р.). Вживання таких конструкцій зумовлене тим, що для книжного стилю російської мови притаманне вживання трикомпонентних пасивних конструкцій, утворених дієсловом недоконаного виду пасивного стану на **-ся** [Культура української мови 1990: 12]: *сообщения распространяются средствами массовой информации, нами проводились многочисленные исследования* тощо. Характерною рисою наведених прикладів є вживання іменника (займенника) у формі орудного відмінка на позначення активного виконавця дії; об'єкт дії тут подано у називному відмінку. Граматично присудок описує дію підмета, спрямовану на додаток, а для того, щоб показати протилежний напрямок дії, у наведених реченнях вжито зворотну форму дієслівного присудка. Варто підкреслити, що в розмовній мові (в тім числі у російській) все функціонує навпаки: виконавець дії виступає в ролі підмета і має форму називного відмінка. Стандартизована українська мова значно ближча до народної і не

знала такого канцелярського впливу, як російська. Таким чином, в українському реченні виконавець дії – це підмет, об’єкт дії – додаток, а присудок, описуючи дію підмета на додаток, як правило, має форму 3-ї особи однини або множини. Саме так рекомендує вживати подібні конструкції мовознавець О. Курило, яка зазначала, що “українські дієслова на **-ся** мають у підметових фразях здебільшого значення активне, а не пасивне. І взагалі дієслова на **-ся** здебільшого активного, а не пасивного значення. *Ділитися, розпускатися* – це не значить бути *діленому, розпущеному*, а **самому ділитися, самому розпускатися**” [Курило 1960: 55], тобто *клітина ділиться* (сама, а не хтось її ділить). Це ж стосується і пасивних форм предиката **бути + пасивний дієприкметник**: *були покладені, були вшановані. Хвилиною мовчання були вшановані полеглі міліціонери, а до підніжжя пам’ятників були покладені букети квітів і вінки* [хви<sup>е</sup>ліно·j·у мо<sup>у</sup>ўча·н':·а бул<sup>у</sup> ўшано́ва·н'і полéгл'і м'іл'іц'іоне́ри / адоп'ід'н'іж':·а па́мj·атни́к'іў бул<sup>у</sup> покла́де"н'і букéти кв'іт'іў ів'інкú //] (Телеканал “Донбас”, новини, листопад 2010 р.).

Отже, аналіз регіонального українськомовного медійного простору на сучасному етапі показує, що певна кількість використовуваних конструкцій української мови, які активно побутують в донецькому публіцистичному дискурсі, тяжіє до російської мовної традиції, що, безперечно, зумовлено перманентним контактуванням генетично близьких мов в одному комунікативному просторі і частим українсько-російським кодовим перемиканням.

Таким чином, вивчення стандартизованого українського розмовного мовлення на матеріалі Донеччини має зумовлюватися врахуванням регіональної специфіки, а саме – обмеженістю у використанні української мови в усному спілкуванні через паралельне побутування в одному комунікативному просторі російського мовного коду, що провокує появу

відхилень від норми інтерференційного характеру. Російськомовне міське оточення унеможливлює повнозначне побутування української мови для білінгвів, які активніше вживають українську мову, що врешті-решт призводить до появи інтерференційних помилок та спонукає до поширення диглосних проявів двомовності, оскільки використання української та російської мов регламентується сферами вживання. У результаті цього респонденти, яких умовно можна назвати українськими одномовцями, не завжди демонструють дотримання норм української мови, навіть у ситуації контрольованості своєї мовленнєвої поведінки, а через засоби масової інформації розповсюджуються такі мовні форми, які не властиві (або менш властиві) стандартизованому українському мовленню.

#### *Мовлення донецької молоді з елементами соціолектів*

Українському розмовному мовленню донецької молоді притаманні свої специфічні риси. Як відомо, розмовне мовлення вважається однією з найбільш динамічних структур, що є не просто стилістичним шаром мови, а сферою, яка увібрала в себе своєрідну напругу, відбиваючи тим самим усі особливості суспільного життя. Мовна ситуація Донеччини є білінгвальною з перевагою функціонально більш активного сильно інтерферованого російськомовного коду, і це безпосередньо впливає на побутування українського розмовного мовлення донеччан, що в повсякденні паралельно вживають як українську, так і російську мови.

Наші респонденти – носії щонайменше декількох соціальних діалектів (соціолектів) – молодіжного сленгу й студентського жаргону під час неконтрольованості мовлення використовували некодифіковані елементи, які часто були запозичені з російської мови. Така ситуація, звичайно, пояснюється неповнотою функціонування живих форм українського усного мовлення, адже заблокованість російськомовним міським оточенням не спонукає до мовотворчості на основі української мови. Лінгвіст Ю. Шевельов у вже згадуваній статті “Двомовність і вульгаризми” 1983 р.

писав про те, що “інновації в сленгу позичаються майже автоматично з російської мови” [Шевельов 1996: 11]. Ідея, висунута у розвідці, що написана майже 30 років тому, не втрачає своєї актуальності й сьогодні, принаймні для Донеччини, але зараз, при аналізі українського усного розмовного мовлення білінгвальної молоді, не варто бути такими категоричними, оскільки сьогодні спостерігаємо вже декілька різних тенденцій. Специфічна експресивно забарвлена лексика із різними відтінками модальності, яка використовується донеччанами, по-перше, може бути повністю перенесена з російської мови, навіть без фонетичної адаптації: *капєц*, *прєподи*, *тіпа*, *в натурі*; по-друге, російськомовні сленгізми можуть зазнавати певного ступеня адаптації до української мови: *зажигаємо*, *підгрузила*; та, по-третє, може зараховуватися до одиниць українського сленговживання: *зарах*, *френди*, *менти*, *фігня* тощо.

Для унаочнення зазначених тенденцій, варто розглянути фрагменти записів інтерв'ю з представниками донецької молоді, де особливості побутування специфічної емоційно забарвленої лексики виявляються повною мірою.

*“Ну, студентське життя – це просто капєц... Універ задовбав... Кожного ранку мене аж передьоргує... Зарах, незарах, пари прибацані, всі ці ксерокопії, прєподи якісь агресивні стали... зі своїми модулями... Жесть, корочє... Одне радує – бабло, ну стипендія, та й те ми її пробухаємо з френдами за кілька днів і всьо, а потім: “Ма, дай!” Так що отакі справи...”* [ну / студєн'с'ке жи'т':а / це прóсто кап'єц // у·н'іwєр задоўбаў // ко́жного ра́нку ме"не ажпе"ре"д'·óргу·је // зара́х / не"зара́х / па́ри при"ба́ца·н'і / ўс'і ц'і ксе"рокоп'і́ї / пр'єподи́ як'іс' агре"сúўн'і ста́ли // з'ісwo·jíми мо́ду·л'·ами // жес'т' / коро́ч'є // одне́ ра́ду·је / баблó / нусти"пє́н'д'і́·а / таі́те ми́ жі́ї пробуха́·јемо сфрє́ндами зак'іл'ка д'н'іў іўс'·о / апó·т'ім / ма / даі // та́кшчо отак'і спра́ви //] (студент, м. Донецьк, 19 р., січень 2011 р.).

У цьому фрагменті інтерв'ю можна помітити значну міксацію різнотипних субкодів, а саме – лексем, які можна зарахувати до студентського жаргону. Вживані жаргонні елементи необхідно поділяти на українськомовні, російськомовні та інтерферовані. До українськомовних зараховуємо: **універ** (нормативно *університет*), що утворена шляхом усічення будови слова, у такий спосіб утворені й лексеми **зарах** (нормативно *зараховано*), **незарах** (нормативно *незараховано*); словоформа **прєподи** утворена так само, але для відповідної номінації використовується російськомовна лексема *преподаватель* (-и). Щодо сленгізмів у цьому фрагменті тексту, то тут також варто говорити про російськомовні й власне-українські елементи: лексеми **капєц** (виражає значення чогось негативного, поганого, недоброго, жахливого тощо) та **жесть** (виражає значення оцінки чогось / когось, може вживатися із позитивним і негативним значенням, що простежується в контексті) належать до російськомовної лексики, які зафіксовані в сучасних російських словниках молодіжного сленгу з усіма відтінками значень [slovonovo.ru], а сленгізми **бабло** й **френди** (з **френдами** нормативно з *друзями*, від англ. friend – *друг, приятель*) можна розглядати як елементи української системи нестандартизованої лексики, оскільки сленгізм **бабло** (*гроші*) зафіксовано у “Короткому словнику жаргонної лексики” Л. Ставицької із позначкою як “сленгове” [Ставицька 2003: 42], а лексема **френди** безпосередньо запозичена з англійської мови й адаптована до українського реченнєвої конструкції. Інтерференційні вкраплення в цьому записі репрезентовані словоформою **передьоргує**, що утворена шляхом гібридизації російського дієслова *передергивать*, яке входить до парадигми української морфологічної системи, набуваючи відповідної флексії. Також у тексті наявна російськомовна інтерферема **всьо** (нормативно *все*). Російськомовним є і вставне слово **корочє** із модальним відтінком значення, що може бути замінено українськомовним варіантом. Також у цьому фрагменті інтерв'ю можна помітити дві словоформи, що

мають відтінок зниженості: вульгаризми *прибацані* та *пробухаємо* вживаються відповідно до морфологічної парадигми української мови.

Отже, респондент інтенсивно залучає некодифіковані елементи спорідненої мови, що пояснюється активним використанням у побутовій сфері м. Донецька російського мовного коду. Відповідно, у спонтанному емоційно-експресивному мовленні, коли білінгв не намагається контролювати своє мовлення, ця тенденція є дуже виразною.

*“Тусім... Що нам ще робити?! Як кажуть: “В Донецьке тусім не по-детські...” Я ж на заочке навчаюся, нащо мені цей головняк – кожен день на парах, і у папіка я тіпа працюю... Бабоси дають, от я і витрачаю... По клубах зажигаємо... До речі, вчора гарно погуляли... Були на “Вірусі”, а там один чел гламурний, напевно, що під чимось був – його так ковбасило, що капєц... Охорона вивела... Ну, крейзі, що ще сказати...”* [ту·с’ім // шчо нам шчероб’іти // ј·ак кáжу·т’ / ўдо·н’єцк’є ту·с’ім н’епод’єцк’і // ј·аж назаб’о́чке наўча·ј·у·с’·а / нашчó ме<sup>н</sup>і́ цеі́ голоўн’·а́к / ко́же<sup>н</sup> ден’ напáрах / іупáп’іка ј·а т’іпа пра·ц’ј·у·ј·у // бабóси да·ј·у·т / отј·а́ іwi<sup>е</sup>трача·ј·у // поклу́бах зажига́·јемо // дорéч’і ўчора гáрно погу·л’·а́ли // булу́ нав’іру·с’і / ата́м оді́н ч’ел гламу́рний / напéўно / шчо п’ідчімо·с’ буў / ј·огó так коўба́си<sup>е</sup>ло / шчо кап’єц // охорóна wíwe<sup>н</sup>ла // ну / кре́йз’і / шчо шче сказа́ти //] (студентка, м. Маріуполь (Донецька область), 22 р., березень 2011 р.).

Наведений вище українськомовний фрагмент тексту належить представниці студентства, що й зумовлює наявність елементів студентського жаргону, а саме – прийменниково-іменникова конструкція *на заочке* (нормативно *на заочному відділенні*) використовується відповідно до некодифікованих елементів розмовного мовлення російської мови, до речі, тут також відсутнє чергування приголосних при словозміні /к/-/ц’/, яке притаманне українській мові. У тексті вживається російськомовна конструкція *в Донецьке тусім не по-детські*, що не адаптується до української фонетичної системи. Серед елементів українського сленговживання, можна назвати лише лексему



**крейзі** (нормативно ненормальний, від англ. crazy – божевільний), яка безпосередньо запозичається з англійської мови, решта нестандартизованих елементів розмовного мовлення належить до проявів відповідного типу мовлення, але російської мови, а саме – сленгізми **головняк** (виражає значення проблеми, що принесла певні труднощі, або вимагає тривалого розв’язання), **панік** (не виражає родинних зв’язків, а називає немолодого чоловіка, що фінансово допомагає молодій дівчині), **тіна** (нібито), **чєл** (скорочення від рос. человек), **капєц**. У цьому фрагменті тексту наявний специфічний сленгізм російськомовного походження **зажигаємо** (відпочивати, веселитися, гарно проводити час), що певною мірою адаптується до морфологічних норм української мови, приймаючи дієслівне закінчення української морфологічної системи -ємо. Лексему **бабоси** (те саме, що й бабло) варто зараховувати до українського сленговживання, її фіксує дослідниця Л. Ставицька, подаючи разом із **бабло** [Ставицька 2003: 42].

Як бачимо, розмовне українське мовлення респонденти перенасичене російськомовними жаргонними елементами, і їхню чужомовність білінгв не відчуває, сприймаючи їх як єдине джерело емоційно забарвленої лексики.

“Та на 8 березня так погуляли, що досі соромно... **Серьожка** потягнув до своїх друзів... Вони на “Астарі” весь час виснуть... Ну, цей, що його **по ходу менти** відкрили для своїх... Довго сиділи, мене там одна **підгрузила**, я аж втомилася... Додому їхати – не могли таксі викликати, ніхто не міг... Стояли мерзли... А там одна дівчина свого **ємчє** (МЧ) привела вперше, ну такий ніби нормальний... такий хі-хі, ха-ха... Він каже: “Зараз поїдемо!” і відійшов кудись телефонувати... Хвилини через 15 приїхала швидка... Я як розсердилася, кажу: “Ти зовсім, а може зараз комусь **в натурі** погано, а машина тут...” Ну, **жесть**... Я і з **Серьожею** посварилася... Так вони заплатили лікарю, водію, щоб нас усіх розвезли... Я така зла була, а як в машину сіла – а там тепло – так зразу рота й закрила... Так що буває і таке... Досі в шоці через цю **фігню**...” [таwó·с’ме

бѣре<sup>н</sup>з<sup>н</sup>·а так погу·л·а́ли / шчодó·с'і sóромно // **се<sup>н</sup>р'·óжа** по·т'·агнóў // досwo·jіx дрú·зіў // wonú нааста·p'і wes' час wúснy·т' // ну / цеї / шчоjогó похóду **ме<sup>н</sup>тú** v'ідкрúли д'л'·асwo·jіx // доўго си<sup>д</sup>·і́ли / ме<sup>н</sup>не там одна п'ідгpузúла / j·а ажўтомúла·с'·а // додóму jіхати / не<sup>н</sup>моглú такс'і wúкли<sup>е</sup>кати / н'іхтó не<sup>н</sup>м'іг // сто·j·а́ли мѣрзли // атám одна д'іўчи<sup>е</sup>на cwoгó **емч'е** пи<sup>е</sup>рwe<sup>н</sup>лá ўпѣрше / нутаку́ї н'іби нормá·л'ниї / такúї х'іх'і / хахá // v'ін кáже / зáраз поjідемо / іv'ід'іішóў такúї кудúс' те<sup>н</sup>ле<sup>н</sup>фонуwáти // хвилúн че<sup>н</sup>ре<sup>н</sup>зпј атнá д'ц' а т' при<sup>е</sup>·jіхала шwi<sup>е</sup>дкá // j·а j·ак рос: ѣрди<sup>е</sup>ла с' а / кажú / ти зóўс'ім / амóже зáраз кому́ с' **ўнатú р'і** погáно / амашúна тут // ну / **жес'т'** // j·а **іс:е<sup>н</sup>р'·óжеj·y** посварúла·с'·а // так wonú заплатúли л'іка·p'·y / wo·д'ij·ú / шчобнáс ус'іx розwe<sup>н</sup>злú // j·а такá зла булá / аj·ак ўмашúну с'іла / атám тѣпло / так зрáзу рóта їзакрúла // тákшчо буwá·je ітакé // дó·с'і ўшо·ц'і че<sup>н</sup>ре<sup>н</sup>зц'·ú **ф'ігн'·ú** //] (медсестра, м. Донецьк, 24 р., березень 2011 р.).

У фрагменті тексту спостерігаємо частотне використання елементів російського походження в розмовному українському мовленні. Інтерферами варто вважати власну назву **Серьожа** (з **Серьожею**), що відповідає російськомовній формі імені. Словоформа **підгрузила** є інтерференційною за своїм характером, хоча вона й зазнала певного ступеня гібридизації (префікс рос. *под-* замінюється українським аналогом *під-*). Щодо російськомовних сленгізмів у цьому тексті, то вони вживаються впереміш з українськими: лексеми **по ходу** (має відтінок ймовірності), **емче** (аббревіатура від рос. МЧ “молодой человек”), **в натурі** (має значення впевненості), **жесть** належать до системи російської некодифікованої лексики, натомість сленгізми **мент (-и)** (використовується як назва для міліціонерів, представників правоохоронних органів) і **фігня** (дурниця, нісенітниця) зафіксовано у “Короткому словнику жаргонної лексики” Л. Ставицької із позначкою як “сленгове” [Ставицька 2003: 339], тобто їх варто вважати одиницями українського сленговживання. Таким чином, бачимо, що для респондентки

важливо було розповісти про певний випадок із життя й висловити своє ставлення до нього, і тому вона вживала некодифіковані елементи російської мови, не відчуючи їхньої чужомовності, оскільки не контролювала свою мовленнєву поведінку.

Отже, українському розмовно-нестандартизованому мовленню донецької молоді притаманні певні особливості, які пояснюються місцевою специфікою. Головна риса наведених вище текстів – насиченість емоційно забарвленою лексикою й специфічними некодифікованими елементами російськомовного походження, що варто розглядати як один із негативних наслідків перманентного українсько-російського мовного контактування. Унаслідок домінування російської мови в міському середовищі Донеччини вона лишається одним із головних джерел сленгової і жаргонної лексики, вживаної в українській розмовній мові, що блокує формування відповідних мовленнєвих різновидів на питомій основі. Аналізуючи особливості українського усного мовлення, а саме – розмовно-нестандартизований його різновид, не можна ігнорувати поміченої тенденції до вживання представниками білінгвальної молоді Донеччини, крім російськомовних словоформ, одиниць українського сленговживання.

### *Різнорівнева інтерференція*

#### *в усному мовленні мешканців Донеччини*

Інтерференційні процеси в українському усному мовленні білінгвів Донеччини виявляються на різних рівнях мови. Вважається, що фонетична система мови є відносно стійкою, про що свідчить факт незначної зміни фонетики в історичній ретроспективі. Ситуація перманентного контактування споріднених мовних кодів в одному комунікативному просторі викликає певні зміни фонетичної системи української мови через інтенсивний інтерференційний вплив російської, до того ж цей процес є зворотнім, тобто російське мовлення українсько-російських білінгвів Донеччини також позначено сильною фонетичною інтерференцією української мови.

Таким чином, аналіз усного українського мовлення місцевих білінгвів дає підстави стверджувати, що постійний контакт української й російської мов, їхнє поперемінне вживання в різних комунікативних ситуаціях, нестабільне мовне становище, масова відсутність мовної стійкості в донеччан зумовлює зміни й зрушення однієї з найстабільніших систем будь-якої мови, й української зокрема, а саме – фонетичної.

*Фонетична інтерференція* – один із наслідків міжмовної взаємодії, що характеризується порушенням норм української під впливом фонетичної системи російської мови.

Розглядаючи фонетичну інтерференцію, розпочати варто з найбільш показового відхилення від норми, а саме – акцентуаційної інтерференції. *Акцентуаційна інтерференція* – різновид фонетичної інтерференції, за якої відбувається порушення в наголошуванні українських слів за аналогією до російської мови: “*Ходимо гулять з подру́жками на сквер...*” [хóдимо гу·л'·а·т' спо<sup>у</sup>дру́жками насквѐр //] (школярка, 16 р., м. Донецьк, жовтень 2011 р.), фонетичне слово *з подру́жками* [спо<sup>у</sup>дру́жками] наголошується відповідно до акцентуаційних норм російської мови. Нормативно наголос у лексичній одиниці *теплó* [те<sup>и</sup>плó] має падати на перший склад – [тѐпло], натомість респондентка вживає наголос відповідно до вимог російської мови – на другому складі: “*Там парк маленький... я там ходила ще коли було **теплó***” [там парк малѐн'киї // j·а там ходіла шче<sup>и</sup>колі́ булó те<sup>и</sup>плó //] (школярка, 17 р., м. Донецьк, жовтень 2011 р.). Речення: “*В Україні буде проходити Євро-2012, і в Донецьку буде **строїтис**я* (нормативно *будуватис*я) **но́вий** термінал...” [ўукра·jін'і б́уде прохóди<sup>е</sup>ти jéўро / іўдонѐц'ку б́уде стрó·jітис'·а / **но́виї** те<sup>и</sup>рм'іна́л //] (школяр, 16 р., м. Донецьк, жовтень 2011 р.) – містить лексему **но́вий**, яку респондент вживає з наголосом на першому складі [но́виї], що відповідає акцентуаційним нормам російської мови, адже за орфоепічними нормами української мови наголос має падати на другий склад. “*Учитель завжди **пра́вий***” [учіте<sup>и</sup>л' заўжді **пра́виї** //] (школяр, 17 р., м. Донецьк, жовтень

2011 р.) – прикметникова словоформа **пра́вий** [пра́виї] за аналогією до російської мови вживається із наголосом на першому складі, хоча тут варто зазначити, що й уживання цього слова є недоречним у цьому контексті та може вважатися проявом вже семантичної інтерференції (рос. *быть правым* та укр. *мати рацію*).

Ситуація перманентного мовного контактування споріднених мов призводить не лише до помилок орфоепічного характеру, але й до більш серйозних відхилень, що спонукають не виправдані історичні зміни у фонетичній системі української мови. Інтерференційні порушення сегментної підсистеми фонетики української мови, що зумовлені російськомовним впливом, варто розглядати окремо в системі консонантизму й вокалізму.

Система консонантизму репрезентована декількома специфічними процесами:

а) оглушення приголосних, унаслідок чого розвивається нейтралізація протиставлення приголосних фонем української мови за диференційною ознакою дзвінкість-глухість: *бу[ф]* (замість *буʎ*), *Киї[ф]* (замість *Киї[ʎ]*), *по[ф]торення* (замість *по[ʎ]творення*), до того ж подібна невмотивована підміна /в/ російською фонемою /ф/ може призвести до виведення української фонemi /в/ з класу сонорних і переведення її до розряду шумних: “То було **пофторення** знайомої історії... Приїхав у **Киїф**, а в неї справ по горло...” [то бу́ло **пофто́ре"н":а** зна·ј·о́мо·јі істо́·р'їі // при·ѐ·ї́хаў **уку́ жіф** аўне́ жі спраў пого́рло //] (студент, 21 р., м. Донецьк, листопад 2011 р.);

б) заміна дзвінких шумних української мови на глухі в сильній позиції – у кінці слова – призводить до порушення фонетичного закону української мови, а також до комунікативних перешкод: *вихі[t]* (замість *вихі/д/*), *холо[t]* (замість *холо/д/*), *хлі[n]* (замість *хлі/б/*): “На вулиці **холот** страшенний, а мама – треба **хліп**, треба

**хл'іп**" [наwулі<sup>е</sup>ц'і **хбл'от** страшн<sup>е</sup>:ій / амáма / трéба **хл'іп** / трéба **хл'іп**] (школяр, 17 р., м. Донецьк, жовтень 2011 р.);

в) невмотивована підміна української твердої фонemi /ч/ російським напівпом'якшеним /ч'/: /ч'ас/ (замість /час/), /хоч'у/ (замість /хочу/) /ч'ому/ (замість /чому/): "**Не**, ну, **чому** так: **хочу** одне, виходить *інше*..." [н'е / ну/ **ч'ому́** так / **хбч'у** одн<sup>е</sup> / wi<sup>е</sup>хóдит' *інше* //] (студентка, 19 р., м. Донецьк, листопад 2011 р.);

г) заміна акустичних характеристик звуків української мови російськомовними аналогами – це стосується аффрикат [дз], [дж], що в українській мові мають вимовлятися як неподільні звуки: "**Вчора звонить** мені невістка..." [ўчóра **звбнит'** ме<sup>н</sup>і не<sup>в</sup>істка //] (бібліотекарка, 47 р., м. Донецьк, грудень 2009 р.). У слові *звонить* [звбн<sup>і</sup>т'] нормативно має вживатися звук [дз], який замінюється на звук [з], що пояснюється відсутністю подібних складних нерозривних приголосних у російській мові.

Порушення в системі вокалізму української мови репрезентовані, за нашими спостереженнями, меншим російськомовним впливом. Найбільш яскравою, часто вживаною та водночас загрозливою рисою російської фонетичної системи, що переноситься на ґрунт української мови є так зване "акання", тобто невластива вимова голосного [а] на місці ненаголошеного [о]. Звук [о] має вимовлятися виразно у будь-якій позиції у слові, лише перед складом із постійно наголошеним [у] набуває відповідного призвука, натомість нерозрізнення звуків [а] та [о] у ненаголошеній позиції є нормою російської мови: "**Я работав** дуже **харашо**, на різних **работах** був..." [j·a **рабб́таў** дўже **харашб́** / на р'ізних **рабб́тах** буў //] (пенсіонер, 75 р., м. Донецьк, жовтень 2010 р.).

Зважаючи на те, що фонemi як одиниці нижчого порядку та їхні конкретні варіанти, тобто звуки, є будівельним матеріалом для одиниць вищого рівня, де вони, власне, й реалізуються повною мірою, логічно говорячи про фонетичну інтерференцію, розглянути фонетичну

адаптованість / неадаптованість найменших значеннєвих одиниць – словоформ, наявних у мовленнєвому потоці білінгвів.

При аналізі особливостей фонетичної інтерференції, варто говорити про ступінь деформованості української лексики фонетичною системою спорідненої російської мови, враховувати на скільки адаптованими до української фонетичної системи є вживані російськомовні елементи, що зустрічаються в мовленнєвому потоці донецьких білінгвів, які говорять українською мовою. Фактичний матеріал доводить, що російськомовні елементи можуть буди *неадаптованими*, *частково адаптованими* та повністю *адаптованими* до української фонетичної системи.

До фонетично неадаптованих російськомовних словоформ зараховуємо такі, що в мовленні білінгва зовсім не пристосовуються до фонетичної традиції української мови, зберігаючи іншомовну вимову всіх звуків у запозиченій лексемі: *“Дівочки, це дуже серйозна справа”* [д'éw·оч'к'і / це дўже серј·óзна спрáва //] (вчитель, 42 р., м. Донецьк, вересень 2011 р.). Бачимо, що іншомовна лексема *дівочки* [д'éw·оч'к'і] фонетично неадаптується до українського висловлення. У висловленні: *“Мене по тєлєвізору поздоровили з днем народження”* [ме"нэ пот'ел'iv'ізору поздорóвили зднем нарódже"н':а //] (бібліотекар, 47 р., м. Донецьк, грудень 2009 р.), прийменниково-іменникова конструкція *по тєлєвізору* [пот'ел'iv'ізору] також зберігає російськомовну вимову.

Значна кількість російськомовних словоформ, що зустрічаються в мовленнєвому потоці донеччан, певною мірою адаптується до фонетичної системи української мови, хоча частково зберігає орфоепічні особливості, що притаманні спорідненій мові. *“Що в мене росте? Та багато... Чєрешня, капуста, пєтрушка... городина всяка”* [шчо ўмéне ростé // та багáто // ч'е"рэшн'а / капўста / п'єтрўшка / горóди"на ўс'áка // ] (пенсіонерка, 67 р., м. Донецьк, травень 2010 р.), – у цьому висловленні інтерфедеми *чєрешня* [ч'ерéшн'ja], *пєтрушка* [п'єтрўшка] мають пом'якшену вимову приголосних у першому складі, яке характерне для аналогічних словоформ в російській мові.

Спостерігаються також у мовленнєвому потоці донеччан факти повної адаптації російськомовних елементів, які за звучанням і формою повністю входять до української парадигми, зберігаючи при цьому змістовий зв'язок із мовою-джерелом. Так, наприклад у висловленні: “Ну, купили різного: **стиральну** машинку, телевізор, для кухні всього...” [ну / купіли р'ізного / **сти<sup>е</sup>ра<sup>а</sup>·л<sup>а</sup>·ну** маші́нку / те<sup>а</sup>ле<sup>а</sup>·v<sup>а</sup>·ізор / д'л<sup>а</sup>·акúхн'і ўс'·огó //] (менеджер, 34 р., м. Донецьк, грудень 2010 р.), російськомовна лексема **стиральна** (нормативно *пральна*) [сти<sup>е</sup>ра<sup>а</sup>·л<sup>а</sup>·на] повністю адаптується до української фонетичної системи. У висловленні: “Мені **нравиться** професія юриста...” [ме<sup>а</sup>·н'і **нра<sup>а</sup>ви<sup>а</sup>·ц'·а** профэс'іj·а j·уруста] (школярка, 16 р., м. Донецьк, жовтень 2011 р.) респондентка вживає російську інтерферу **нравиться** [нра<sup>а</sup>ви<sup>а</sup>·ц'·а] відповідно до особливостей фонетики української мови.

Отже тривалий процес побутування споріднених мов в одному комунікативному просторі, їхнє поперемінне вживання зумовлює зміни й зрушення однієї з найстабільніших систем, а саме – фонетичної, що нівелює багато самотутніх рис української мови, наближуючи її вимову до функціонально більш активної в досліджуваній місцевості контактної мови.

У контексті розмежування інтерферованого й мішаного українсько-російського мовлення також дуже актуальним є дослідження проявів інтерференційних процесів у межах лексичної системи. Через відносну відкритість лексичного рівня мови до іншомовних впливів і відповідну маркованість лексики української мови російськомовними елементами *лексична інтерференція* є однією з найбільш аналізованих серед різновидів мовної взаємодії.

Регіональні особливості українсько-російської лексичної інтерференції досліджувала на матеріалі мовлення молоді Кіровоградщини О. Шинкаренко, а О. Черемська проаналізувала реалізацію явища інтерференції на матеріалі періодичних видань Харківщини. Ці дисертаційні дослідження засвідчили широке розповсюдження інтерференції як у мовленні, так і в мові, що є



надзвичайно небезпечними фактами мовної дійсності. Наша робота сфокусована на вивченні різних проявів явища інтерференції загалом, і лексичної зокрема, яке можна спостерігати в усному українському мовленні донеччан. В умовах контактування споріднених мов інтерференція набуває досить специфічного характеру, оскільки її результати, по-перше, іноді складно відрізнити від діалектного мовлення, а, по-друге, інтерференційні утворення часто являють собою гібридні лексеми, у яких інтерференція виявляється в межах окремого слова відразу на декількох мовних рівнях. Найбільш інтенсивними є інтерференційні процеси на лексичному рівні.

*Лексична інтерференція* має розглядатися як один із проявів взаємодії двох мовних систем, у нашому випадку – споріднених. Помилки інтерференційного характеру, що зустрічаються на лексичному рівні мови, варто називати *лексико-гібридними інтерферемами*.

*Лексико-гібридні інтерферемами* – це специфічні лексичні одиниці, що утворюються внаслідок схрещення (змішування) словоутворювальних елементів української та російської мов.

Говорячи про лексико-гібридну інтерференцію, варто зауважити, що відповідні інтерферемами можуть по-різному функціонувати у висловленні: частина таких лексем *повністю* або *частково адаптується* до елементів синтаксичної конструкції (“даруємо **стиральну** (нормативно *пральну*) *машину*” [дару́·јемо **сти́ра·л’ну** маші́нку //], “у *Донецьку* буде **строїтися** (нормативно *будуватися*) *новий термінал*”) [Їдонéц’ку б́уде **стро́·јіти·с’·а** нові́й те́рм’іна́л //], а деякі інтерферемами навпаки модифікують синтаксичну конструкцію, спричиняючи зміни в усіх елементах (“*таку птицю* (нормативно *такого птаха*) *можна зустріти нечасто*” [таку́ **пті́ц’·у** / мо́жна зустр’іти не́ча́сто //]). Так, наприклад, у реченні: “*Я не успів зареєструватися, у мене Інтернет і комп’ютер не працює*” [j·a не<sup>н</sup>усп’іў заре<sup>н</sup>је<sup>н</sup>струватис·а / уме́не інте<sup>н</sup>рне́т ікомп’юте<sup>н</sup>р не<sup>н</sup>рабо́таў //] (школяр, 16 р., м. Донецьк, лютий 2011 р.), специфічного процесу гібридизації зазнала інтерферема **успів**, яка утворена шляхом надання російськомовній

лексемі *успел* власне-українських афіксів, а саме – дієслівної формотворчої суфіксальної морфеми –*в*. У такий спосіб утворена й інша інтерферема з цього висловлення – *работав* – російське дієслово *работал* отримує в мовленні білінгва український дієслівний суфікс, за аналогією до нормативної української лексеми *працював*. Ці інтерферени варто розглядати як повністю адаптовані, адже їхнє функціонування не викликає змін у реченнєвій конструкції. “Ще твір не **про́віряли**” [шчєтв’ір не"про·v’ір’·áли //] (школярка, 16 р., м. Донецьк, лютий 2011 р.) – містить гібридну лексему, що утворена шляхом схрещення словотвірних елементів контактних мов й вона також може бути визначена як адаптована: інтерферема *про́віряли* об’єднує в собі елементи українського слова *перевіряли* й російського *проверяли*. Адаптовані лексико-гібридні інтерферени у висловленні: “У кого хороши́й атестат **сможє до́бавити** до оці́нки ба́ли...” [укóго хорóший ате"стáт смóже до́бáвви"ти до·ц'ínки ба́ли //] (школярка, 17 р., м. Донецьк, лютий 2011 р.) – репрезентовані двома словоформами: інтерферема *сможє* є наслідком схрещення словоутворювальних елементів таких слів – рос. *сможет* і укр. *зможє*, а лексема *до́бавити* утворена шляхом об’єднання в одну одиницю слів російської й української мови – *добавить* + *додати*. Процес гібридизації одиниць лексичної системи української мови в реченні: “Один займа́єшся – то́бі об’я́сняють...” [одíн заíмајєс':·а / тоʸб’і обј·а·с'н'·á·ј·у·т' //] (школяр, 17 р., м. Донецьк, лютий 2011 р.), позначений сплутуванням афіксів з української й російської мов – інтерферема *об’я́сняють* утворена поєднанням рос. *объясняют* + укр. *пояснюють*, тобто російськомовний префікс *об-* деформує українську лексему, що продовжує знаходитися в парадигмі української мови за рахунок використання власне-української флексії, враховуючи цей факт, наведену інтерферему варто визначати як адаптовану. “Я вже знаю, куди **поступати**...” [j·а ўжезнá·ј·у / кудí поступáти //] (школярка, 16 р., м. Донецьк, лютий 2011 р.) – інтерферему *поступати* варто розглядати як адаптовано-гібридну, оскільки вона

утворена шляхом поєднання російської й української форм слів в одну лексичну одиницю: рос. *поступать* + укр. *вступати*.

Вище було наведено зразки дієслівних лексико-гібридних інтерферем, оскільки найбільше гібридизується (за нашими спостереженнями) саме ця частина мови, що, безперечно, варто пов'язувати з широким розмаїттям граматичних форм дієслів: *не* *опреділився* – замість *не визначився*, *пойду* – замість *піду*, *общаємось* – замість *спілкуємось* тощо: “З майбутньою професією *ще не* *опреділився*” [змайбу́·т'н'·о·ј·у профэ́с'іјеј·у *ще не* “опре”д'ілу́ўс'а //]; “Ну туди я, напевно, *пойду*” [нутуду́ ј·а / наўр'·ад / *поїду* //]; “В основному, на вулиці сидимо, *общаємось*...” [восноўно́му / наўулі́ц'і си́димо́ / *обшча́је* “мо·с' //] (школярі, м. Донецьк, вересень 2010 р.).

Наступною за кількістю групою лексико-гібридних інтерферем є іменники. В іменниковій групі інтерферем приблизно однаково репрезентовані як абстрактні, так і конкретні назви, наприклад – *знання*, *время*, *ученик*, *часи*: “Через зовнішнє тестування людина покаже свої справжні *знання*” [че”ре”з:оўн’ішн’е те”стува́н’:·а л’уді́на по́каже сво·jí спраўжні *зна́·н’іј·а*]; “Так що це дуже важко, бо нема *времени*” [та́кшчо це ду́же ва́жко / бо не”ма́ ўр’ем’ен’і //]; “Учитель завжди *правий*, бо ти *ученик* і вчишся в нього” [учі́те”л’ заўжді́ праві́й / бо ти *уч’ен’ік* іўчі́с’:·а ўн’·о́го //]; “Ми сидимо і чути як *часи* тікають” [ми си́демо́ ічу́ти ј·ак *часу́* т’іка́·ј·у·т’ //] (школярі, м. Донецьк, вересень 2010 р.). До речі, іменникову інтерферему в останньому фрагменті речення (*часи* нормативно *годинник*) варто розглядати як модифікаційну, оскільки ненормативне використання російськомовного аналога на місці української лексеми зумовлює зміни в усій синтаксичній конструкції: *часи тікають* нормативно *годинник тікає*, тобто для граматичного узгодження предикативної одиниці відбувається заміна граматичних характеристик дієслова.

Щодо інших груп лексико-гібридних інтерферем, то, за підрахунками, їхня кількість є незначною від усього аналізованого матеріалу. Так,

зустрічаються прикметникові інтерферени – **торговий** (нормативно *торговельний*), **таможена** (нормативно *митна*): “Буду **поступати** (нормативно *вступати*) в **торговий** університет...” [буду **поступати** ўторго́вий у·н'іве"рси"тét //] (школяр, 17 р., м. Донецьк, вересень 2010 р.); “Моя майбутня спеціальність – це **таможена** справа” [мо·j·á ма їбу·т'н'·а спе"ціá·л'н'іс'т' / це **тамóже"на** спра́ва //] (школяр, 16 р., м. Донецьк, вересень 2010 р.); а також інтерферени інших частин мови: *наугад* – замість *навмання*; *хоть, хотя* – замість *хоча* тощо: “**Хотя** може і **наугад**” [хо·т'·á мо́же інаугáд //] (школярка, 16 р., м. Донецьк, вересень 2010 р.).

Таким чином, здійснений аналіз інтерференційних помилок в українському усному мовленні представників російськомовного міста підтверджує думку про відкритість лексичного рівня мови до іншомовних впливів.

Окрім фонетики та лексики, дуже часто наслідки інтерференційних процесів спостерігаються і в межах граматичної системи української мови, що рельєфно простежується при аналізі усного мовлення донеччан. У такому разі варто говорити про *граматичну інтерференцію*.

Російські мовознавці, говорячи про інтерференцію в граматиці, пов'язують цей процес з мимовільною інтерпретацією граматичних категорій небазової мови через посередництво базової. Якщо певна граматична категорія рідної мови в іншій засвоєній мові виражається нерегулярно, вона визнається як взагалі відсутня [Беликов, Крысин 2001: 34-35]. Також дослідники стверджують, що інтерференція може спостерігатися не лише в морфології, а й у синтаксисі. Вплив домінувальної, чи функціонально більш активної, мови на базову в граматичній сфері найбільше помітна в моделях керування.

Синтаксична інтерференція в українському усному мовленні білінгвальних донеччан спостерігається нечасто, що варто пояснювати спорідненістю російської та української мов і подібністю їхнього синтаксису.

Фактичний матеріал доводить, що часто інтерференційного російськомовного впливу зазнають граматичні категорії української мови. Як відомо, ядром граматичного ладу переважної більшості мов, у тому числі й української, є категорії, що відображають позамовну дійсність. Серед широкого загалу цих категорій особливе місце посідають категорії з цілісною однорівневою парадигмою афіксів (рід, відмінок іменників; вид, спосіб дієслова). Отже, бачимо, що у свідомості білінгвів відбувається деформація у сприйнятті дійсності, яка полягає в неконтрольованій заміні граматичних категорій української мови російськими, що простежується на синтаксичному рівні, який узагальнює всі інші рівні мови, бо у висловленнях інтерферовані граматичні категорії функціонують повною мірою, викликаючи зміни в усій синтаксичній конструкції.

У флективних мовах, до яких належать і українська, і російська, однією з центральних граматичних категорій є категорія відмінка, що виражає в субстантиві його синтаксичне відношення до інших слів у висловленні. Як відомо, відмінок є конститутивною одиницею вищого порядку, що охоплює різні значення відмінкової парадигми, які виражаються за допомогою як однієї, так і різних форм.

Здійснене дослідження дає підстави говорити про порушення таких норм української граматики, які найчастіше спостерігали в усному українському мовленні наших респондентів:

- 1) ненормативне вживання відмінкових закінчень іменників II відміни чоловічого роду – *змагання з футболу (футболу), синонім достатка (достатку)*: “Я граю за філологічний, нещодавно в нас було змагання з **футбола**” [j·a grá·j·u za f’ílolog’íchnij / ne<sup>n</sup>ščodaŭno ŭnas buló zmaǵá·n’ : ·a **sfudbóla** //] (студент, 20 р., м. Донецьк, жовтень 2010 р.); “Найчастіше біжимо на ринки, які останнім часом стали синонімом **достатка**” [naícha·s’t’íshe b’íжимó narínki / j·ak’i ostán’ : ím chásom stáli sinó·n’ ímom **doστά́тка** //] (лікар, 52 р., м. Донецьк, травень 2011 р.). У правописі української мови

зазначається, що в подібних іменниках має вживатися закінчення **-у**, **-ю** [Український правопис 2003: 70], натомість у російській мові при відмінюванні відповідних іменників, нормативною є флексія **-а**;

- 2) порушення норм відмінювання іменників при вживанні кличної форми (кличний відмінок – вокатив – є взагалі відсутнім в системі відмінків російській мові, і ця норма російської мови переноситься на ґрунт української): “**Рома** (Ромо), *здрасуйте...*” [р<sup>о</sup>ма / здр<sup>а</sup>стуйте //] (адміністратор, 24 р., м. Донецьк, вересень 2011 р.);
- 3) поодинокими виявилися помилки у вживанні відмінкових (різних відмін і груп) і числових форм іменників, що пов’язано із впливом російської мови: “*Ми з Вальою (Валею) прийшли раніше за інших*” [ми зва<sup>л</sup>·л’·о<sup>ј</sup>·у при<sup>є</sup>шлі ра<sup>н</sup>’іше за<sup>ін</sup>ших //] (школярка, 17 р., м. Донецьк, жовтень 2010 р.); “*Похорони (похорон) зараз коштують дуже дорого*” [по<sup>х</sup>орони за<sup>ра</sup>з ко<sup>ш</sup>ту·ј·у·т’ д<sup>у</sup>же до<sup>ро</sup>го //] (пенсіонерка, 71 р., м. Донецьк, травень 2011 р.); “*Я був захоплений її зеленими очами (очима)*” [ј·а бу<sup>ѐ</sup> захо<sup>п</sup>ле<sup>н</sup>ий јіі зе<sup>н</sup>леними о<sup>ч</sup>а<sup>м</sup>и //] (студент, 20 р., м. Донецьк, жовтень 2010 р.).

Категорія роду є характерною ознакою граматичного ладу як української, так і російської мов, а для іменників – це класифікувальна категорія. Ми виявили масовий характер помилок у вживанні родових форм іменників, пов’язаних з російськомовним впливом. Це стосується, зокрема, іменників, які в російській і українській мовах належать до різних родових категорій: *сильна біль* – замість *сильний біль*; *вдала продаж* – замість *вдалий продаж*; *яка птаха* – замість *який птах* (пор. з російською мовою: *боль, продажа, птица* – іменники жіночого роду): “*Вона чекала мого повернення із роботи, щоби вилити усю свою біль*” [вона те<sup>н</sup>рпл’·а<sup>че</sup> чека<sup>ла</sup> мого по<sup>ве</sup>рне<sup>н</sup>’·а ізроб<sup>о</sup>ти / шчо<sup>б</sup>и в<sup>и</sup>ли<sup>є</sup>ти ус·у сво·ј·у б’і<sup>л</sup>’ //] (викладач, 38 р., м. Донецьк, травень 2011 р.).

Активно в українському усному мовленні функціонують прикметникові форми, утворені за зразком відповідних російських.

Передовсім, це помилки у творенні ступенів порівняння прикметників, їхня кількість є найбільшою: *нижче їх* – замість *нижчі від них*; *старше за віком* – замість *старші за віком*; *гірше того* – замість *гірше за те*; *завдання не з легких* – замість *нелегке завдання*; *найменший, найменший, самий розумний* – замість *найрозумніший*: “Завдання вступити до вузу було **не з легких**” [заўда·н':·а ўступіти доўузу було не"зле"гкіх //] (студентка, 19 р., м. Донецьк, жовтень 2010 р.); “*Лера була найменшою в нашій групі, ну, тобто ми всі **старше за віком***” [л'єра була наїмалєн'ко·j·у ўнаш'її груп'ї / ну / тобто ми ўсі **ста́рше зав'іком** //] (студентка, 19 р., м. Донецьк, жовтень 2010 р.); “*Наш староста думав, що він **самий розумний**, не врахувавши досвід свого попередника*” [наш ста́роста думаў / шчо в'ін са́мії ро'зўмнії / не"ўрахуваўши г'іркїї дос'v'ід свого попе"редни́ка //] (студентка, 19 р., м. Донецьк, жовтень 2010 р.).

Частотними також є порушення норм під час утворення способів дієслів, зокрема наказового, що варто пов'язувати з російськомовним впливом: *попрацюємо* відповідально – замість *попрацюймо* (пор. з російською мовою: *поработаем* – доконаний вид); *зробимо* – замість *зробімо*; *давайте довіряти* – замість *довіряймо*: “*Все в наших руках, **зробимо** життя кращим*” [ўсе ўнаших рука́х / зро́бимо жи́т'я:а кра́шчим //] (школяр, 16 р., м. Донецьк, грудень 2010 р.).

Для російської мови характерна складена форма майбутнього часу дієслова. Такі ж риси іноді переносяться і в українську мову, зокрема в її розмовний варіант, якому більше властиві прості стилістично нейтральніші форми: “*Молодь зараз така: **мовчати не будуть***” [моло·д' за́раз така́ / моўча́ти не"бўду·т' //] (вчителька, 32 р., м. Донецьк, жовтень 2010 р.); “*Батьки учнів казали, що **будуть протестувати***” [ба·т'кі ўчн'їў каза́ли / шчо бўду·т' протє"стува́ти //] (вчителька, 32 р., м. Донецьк, жовтень 2010 р.).

У межах синтаксичних порушень зафіксовано ненормативне вживання керованих форм іменників із прийменником або без нього. Варто відзначити, що кожна мова має свої особливості вживання прийменників.

Дуже часто навіть у таких близьких мовах, як українська й російська, прийменники використовуються по-різному. Вплив російської мови на українське мовлення спричиняє велику кількість інтерференційних помилок при використанні прийменників, надання їм невластивих значень. Серед таких порушень виділяємо:

а) заміна прийменникового зв'язку безприйменниковим, що є невластивим для української мови: *згідно розпорядженню* – замість *згідно з розпорядженням*: “**Згідно розпорядженню** нового керівництва головним пріоритетом буде студентське самоврядування” [зг'ідно розпо·р'·адже"н':·у новóго ке"р'їўництва голоўнїм пр'їориєтётотм бўде студён'ске самоўр'·адува́н':·а //] (викладач, 38 р., м. Донецьк, грудень 2010 р.); зрідка спостерігається зворотній процес (заміна безприйменникового зв'язку прийменниковим): *вступити в силу* – замість *набрати чинності*: “Після того, як **вступить в силу** ця постанова, і будемо змінювати форми роботи” [п'іс'л'·атóго / ј·ак ўступит' ўсїлу ц'·а постанóва / ібўдемо зм'ін'·увати фóрми робóти //] (викладач, 38 р., м. Донецьк, грудень 2010 р.). Більшість посібників із культури української мови вказують на те, що сполука *вступити в силу* є ненормативною в українській мові, вона є калькою з російської мови; в українському діловому мовленні цій сполуці відповідає словосполучення *набрати чинності* [Культура української мови 1990: 136];

б) заміна одного прийменника іншим, зумовлена впливом російської мови, це найчастіше стосується прийменника **по**: *по порядку* – замість *за порядком*; *компанія по виробництву* – замість *компанія з виробництва* тощо. У російській мові прийменник **по** є одним із найбільш універсальних, який вживають з іменниками в трьох відмінках – давальному, знахідному і місцевому, і конструкції з ним виражають велику кількість найрізноманітніших відношень [Курило 1960: 847]. В українській мові прийменник **по** має дещо відмінну й вузьку сферу вживання. Він вимагає після себе місцевого або



знахідного відмінка [Великий тлумачний словник сучасної української мови 2003: 801]. Це ж стосується і багатьох інших прийменників: *звернутися за допомогою* – замість *звернутися по допомогу*: “Я б хотів працювати в компанії по виробництву нафти” [j·аб хо·т'іў пра·ц'ува́ти ў·компá·н'і́і по·ви́ро·бні́цт·ву на́фти //] (студент, 20 р., м. Донецьк, жовтень 2010 р.), “Дехто з моїх друзів *звертається за фінансовою допомогою до батьків*” [дéхто з мо·jíх дру́з'іў зве"ртá·јец'·а заф'іна́н·сowo·ј·у до·помо́го·ј·у доба·т'к'іў //] (студентка, 21 р., м. Донецьк, жовтень 2010 р.);

в) надмірне вживання російськомовних вставних конструкцій – *наверно, вобщє, короче, в смысле, вроде, так сказать* із модальним відтінком значень, що можуть бути замінені на власне-українські варіанти: “Ой, ну жах, *короче...*” [ої / ну·жа́х/ ко·ро́ч'є //] (адміністратор, 24 р., м. Донецьк, вересень 2011 р.); “Мав, *так сказати, повагу...*” [маў / так сказа́·т' / по·ва́гу //] (пенсіонер, 75 р., м. Донецьк, грудень 2010 р.)

Окрім того, нерідко в усному українському мовленні донеччан порушуються правила вживання дієприкметників, зокрема частотними є вживання невластивих українській мові активних дієприкметників теперішнього часу: “*Це ковзаючий крок на трохи зігнутих ногах із легким присіданням на нозі*” [це ко́ўза·ј·учи́й крок на·тро́хи зі́гнутих но́гах із·лехкі́м при·с'іда́·н·ам на·но·зі //] (спортсмен, 22 р., м. Донецьк, жовтень 2010 р.); “*Мої непрацюючі друзі дуже обмежені в розвагах*” [мо́ї не"пра·ц'у́·ј·уч'і дру́з'і ду́же обме́же"ні ў·ро·зwaга́х //] (студент, 20 р., м. Донецьк, жовтень 2010 р.).

Отже, порушення на граматичному рівні призводять до невмотивованого розширення семантичних функцій прийменників, до різкого зростання частоти вживання окремих мовних одиниць та синтаксичних конструкцій, що зумовлює порушення законів сполучуваності слів.

Таким чином, інтерференційні процеси в українському усному мовленні донеччан є дуже інтенсивними, що варто безумовно пов'язувати з ситуацією українсько-російської двомовності і навперемінним, одночасним чи навперемінно-одночасним використанням місцевими білінгвами двох споріднених мов в одному комунікативному просторі.

#### *Мотиви виникнення мішаної форми двомовності серед донеччан*

Одним із ключових питань у контексті проблеми українсько-російської двомовності є питання визначення межі між інтерференцією та мішаними формами українсько-російського мовлення, яке не оминуло й нашого дослідження, тобто необхідно окреслити, де саме проходить поріг, за яким починається хаотичний процес змішування елементів контактних мов і мовець уже чітко не розрізняє мовні коди, починаючи сприймати їх як недиференційоване джерело мовних засобів. Ми вбачаємо головну відмінність між суржилом та інтерференцією в різних суспільно-політичних і соціокультурних умовах їхнього формування.

Зі зміною історичних реалій змінилися й умови формування суржику, що яскраво виявляється при характеристиці мішаних форм українсько-російського мовлення представників різних поколінь донеччан. Раніше суржик утворювався внаслідок стихійного пристосування українськомовних осіб до російськомовного оточення, переважно це стосувалося зросійщених міст, до яких, звичайно, варто зараховувати й м. Донецьк, куди свого часу потрапляли українськомовні люди і пришвидшеними темпами прагнули опанувати російську мову в безпосередньому контакті з її носіями, а не в результаті систематичного навчання. Такий мотив характерний, наприклад, для респондентів-селян переважно літнього віку з базовою українською, що й досі намагаються пристосуватися до міської російськомовної комунікації. Респонденти, що належать до представників середнього покоління, для яких базовою мовою є українська із значним російським компонентом, тобто мішана українсько-російська мова, ідентифікують своє мовлення у

переважній більшості як українське. Ці респонденти не прагнуть позбавитися впливу російської мови, оскільки через суцільне російськомовне міське оточення лінгвістично не відчують різниці між спорідненими мовними кодами й, відповідно, не помічають у своєму мовленні помилок інтерференційного характеру.

Представники молодшого покоління вже однозначно не прагнуть наблизити свою мову до російського варіанта, а навпаки – прагнуть говорити українською, принаймні в офіційній комунікації, але вони не в змозі уникати російськомовних елементів у своєму мовленні, адже їм заважає декілька досить впливових чинників: відсутність щоденної українськомовної практики в найрізноманітніших комунікативних ситуаціях і тиск російськомовного міського оточення, що провокує постійне перемикання українського й російського мовних кодів. Для переважної більшості наших респондентів (понад 80% від загальної кількості) – представників молодого покоління – базовою мовою є російської, але вони свідомо говорять українською мовою, чому сприяє, звичайно, здобуття власне-української освіти зі щоденним використанням ділової української мови. Незважаючи на позитивні тенденції, помітно, що коли люди не контролюють свого мовлення, вплив російської мови на їхню українську лишається досить значним. Зі зміною статусу української мови та її конституційного закріплення як державної значною мірою розширилася сфера її функціонування, зокрема в освітньому просторі, і таким чином відбувається переорієнтація молодого покоління російськомовних українців на нові тенденції мовної поведінки, хоча старі стереотипи ще глибоко вкорінені в мовно-культурній свідомості сучасних донеччан і, напевно, довго будуть даватися взнаки. На жаль, українська мова в м. Донецьку функціонує, в основному, лише в офіційно-діловій комунікації, що не сприяє повноцінному розвитку української мови й повернення їй природності звучання й вислову в цьому регіоні. Подібне обмежене й чітко регламентоване комунікативними умовами побутування

української мови, фактично, повністю унеможлиблює мовотворчість, провокуючи появу помилок навіть у ситуації цілковитого контролю мовленнєвої поведінки.

Отже, визначаючи мотиви постання суржикових форм в українському усному мовленні донеччан, ми керуємося принципом вікового розподілу респондентів, оскільки умови появи мішаної форми двомовності і відповідно функціонування її лінгвальних наслідків у мовленні білінгвів Донеччини – представників різних поколінь – є відмінними. Говорячи про мотиви появи мішаного українсько-російського мовлення, необхідно всебічно характеризувати таке мовлення за всіма екстралінгвістичними критеріями у запропонованій нами класифікації суржику, а передовсім описати *соціально-комунікативний критерій*, який передбачає визначення базової мови для респондента; окреслення функціональної активності контактних мов; умови творення реальної мовленнєвої комунікації – контрольованість / неконтрольованість мовлення під час продукування комунікативних актів.

Визначити межу між інтерференцією й мовним змішуванням можливо лише за умови об'єктивної характеристики зразків усного українського мовлення, коли білінгв не прагне дотримуватися певного мовного коду. Головним критерієм відмінності інтерферованого й суржикового мовлення є кількість деформованих рівнів мовної системи української мови під впливом російської. Якщо змішування елементів обох мов відбувається на декількох мовних рівнях одночасно, то в цьому разі ми маємо справу зі змішуванням двох мов і утворенням гібридних форм українсько-російського мовлення. Коли мовець стабільно деформує якийсь один рівень української мовної системи, то таке мовлення варто кваліфікувати як інтерфероване, тобто відбуваються ситуативні відхилення від мовної норми однієї мови під впливом іншої. Носії ж мішаних українсько-російських форм мовлення, насамперед, інтенсивно використовують російськомовну лексику, відповідно найбільшого

“ураження” зазнає лексичний рівень мови через свою відносну відкритість. Це дає підстави стверджувати, що при утворенні мішаного українсько-російського мовлення лексичний рівень української мови завжди позначений російськомовним впливом, а також різною мірою відбуваються деформаційні процеси на рівні фонетики й граматики.

Загальний механізм утворення суржикових форм можна описати так: в усному мовленні білінгвів трапляються відхилення від норми української мови під впливом російської, яке полягає в заміні не окремих одиниць (фонем, морфем, лексем, синтаксем), а їхніх характеристик, притаманних українській мові, що підміняються російськомовними ознаками, до того ж цей процес відбувається не ізольовано, а у межах системи. Зараз, підсумовуючи все сказане вище, можемо зробити лише деякі узагальнення про ті ділянки мовної системи української мови, що зазнають російськомовного впливу найбільше. Щодо лексичного рівня мови, то тут прогнозувати появу російських лексем в усному українському мовленні вкрай важко. Передбачити, яка ж саме група лексики із відповідним загальнограматичним значенням зазнає впливу російської мови у свідомості певної людини, практично не можливо, бо міксація українсько-російської лексики залежить від індивідуальних особливостей сприйняття й розрізнення мовних кодів респондентами, а також від змісту повідомлення й комунікативних завдань, що стоять перед мовцем. Дуже індивідуальним є процес утворення гібридних словоформ, адже аналізований матеріал свідчить про високу довільність у використанні складових елементів слів української та російської мов, хоча, в основному, процес гібридизації стосується дієслів з усім розмаїттям його граматичних форм. Морфологічні порушення потрібно розглядати в системі з синтаксичними, оскільки відхилення від морфологічних норм української мови спричиняє зміни в усій синтаксичній конструкції. Узагальнено можемо говорити, що порушення на рівні морфології відбуваються в розмежуванні категорій між українською та російською мовами, тобто

респондент мимовільно інтерпретує категорії української мови через посередництво російської. Найбільшого російськомовного впливу зазнає одна з центральних граматичних категорій флексивних мов, до яких належить як українська, так і російська, а саме – категорія відмінка української мови, що виражає в субстантиві його синтаксичне відношення до інших слів у висловленні, тобто в суржиковому мовленні частотним є ненормативне вживання відмінкових закінчень. Говорячи про синтаксичні порушення, звичайно, не варто забувати про подібність українського й російського синтаксису, хоча під впливом російської мови в українській найчастіше помітні відхилення від норми при вживанні керованих форм, що призводить до невмотивованого розширення семантичних функцій прийменників, до різкого зростання частоти вживання окремих мовних одиниць та синтаксичних конструкцій. Також варто пам'ятати й про узагальнювальну роль синтаксису щодо інших рівнів мовної системи, тобто кожне конкретне мовне відхилення й усі вони разом знаходять своє безпосереднє відображення у загальній деформованості синтаксису українського мовлення білінгвів Донецчини. Однією з найбільш характерних рис мішаного українсько-російського мовлення на синтаксичному рівні є досить специфічний процес перенесення з російської мови до української одного чи декількох компонентів синтаксичної структури речення, який умовно можна назвати *трансфером конструкцій*. Подібне перенесення російськомовних синтаксичних конструкцій може бути як модальним, тобто в українському мовленні вживаються російські синтаксеми, що виражають різні оцінні відтінки за допомогою моделей іншої мови; так і використання формально-граматичних (власне-синтаксичних) елементів речення – відбувається перенесення з аналогічної російськомовної синтаксичної конструкції до структури українських речень цілих формально-змістових “шматків”, що й дає можливість говорити про українсько-російське мовне змішування.

Звичайно, описане вище розмежування інтерферованого й суржикового мовлення й визначення загальних особливостей функціонування мішаних українсько-російських форм є дуже умовним, оскільки кожний зразок суржику як продукту індивідуальної міксації споріднених мов вимагає детального опису й лінгвістичного аналізу на конкретному мовному матеріалі, але спроби розрізнення наслідків контактного українсько-російського білінгвізму, дають змогу не зараховувати будь-який українськомовний текст, на якому позначилися інтерференційні процеси, до суржикового.

### *Специфіка суржикового мовлення*

На сьогодні ще не було здійснено порівняльного аналізу українського усного мовлення, зафіксованого в середовищі м. Донецька від репрезентантів різних частин Донецької області. Довільність і значну інтенсивність змішування складників двох мов, які належать до різних мовних рівнів, у суржиковому мовленні можна проілюструвати фрагментами записів інтерв'ю з донеччанами – представниками різних поколінь. Зібравши й проаналізувавши достатній фактичний матеріал, можемо констатувати, що з набуттям Україною незалежності, хоча й повільно, але розширюється сфера функціонування української мови, що сприяє поступовій переорієнтації російськомовних осіб на українську мову, шляхом свідомих зусиль і цілеспрямованого навчання. Незважаючи на значні процеси українсько-російського мовного змішування в усному мовленні молодого покоління донеччан, позитивним у цій ситуації є те, що цей суржик орієнтований все ж таки на українську мову й носить, скоріше за все, залишковий характер, тобто за сприятливих комунікативних умов подолати чи звести до мінімуму вплив російської мови, в принципі, можливо. Одна з найголовніших причин такого оптимістичного прогнозу полягає в соціокультурних умовах його формування, оскільки в донецькому молодіжному середовищі функціонування мішаних форм

мовлення не є результатом стихійного пристосування українськомовних осіб до російськомовного міського оточення, а навпаки – молодь прагне використовувати українську мову, але тиск російськомовного міського оточення не дає можливості робити це в повній мірі.

Попри наявність великої кількості лінгвістичних теорій (теорія мовленнєвих актів, теорія психолінгвістики, когнітивна лінгвістика тощо), особливості утворення мішаних форм мовлення на матеріалі будь-яких мов, а тим більше споріднених, так і залишаються не поясненими ні в теорії, ні на практиці. Зважаючи на важливість декодування будь-яким адресатом уміщеної в реченні-висловленні адресантом інформації (українськомовний текст), необхідно визначати кількісні показники деформованості цих текстів. Ми дотримуємося підходу, за яким варто пов'язувати вік респондентів і, відповідно, мотиви постання суржикового мовлення із кількісною видозміною реченнєвих конструкцій у мовленні білінгвальних осіб. Таким чином, усі наші респонденти, що є суржикомовцями, тобто білінгвами, яким притаманна мішана форма двомовності, роблять помилки інтерференційного характеру на всіх рівнях мовної системи, але відсоток подібних помилок коливається залежно від причин появи такої форми двомовності. Отже, можна припустити, що чим старший респондент, тим вищий показник деформованості його українського мовлення. Коли відсоток деформованості тексту не перевищує 20%, тоді варто говорити про сильну інтерференцію українського мовлення. Так, наприклад: *“Я часто звертаюся за допомогою до старшого брата, якщо виникає потреба. Він у мене боксер, приймає участь у змаганнях з бокса”* [j·a částo zve<sup>u</sup>rtá·j·y·c'·a zado<sup>u</sup>mo<sup>o</sup>go·j·y dostá<sup>u</sup>ršogo bráta / yakščó wi<sup>e</sup>ni<sup>e</sup>ká·je potréba // v'ín uméne boksér / prij<sup>u</sup>máŭ účasť uzma<sup>u</sup>gá·n':·ax zbók<sup>u</sup>sa // ] (школяр, 16 р., м. Донецьк, грудень 2011 р.). У цьому фрагменті тексту помітні прояви граматичної інтерференції, хоча вона виявляється на рівні і морфології і синтаксису. Морфологічна інтерференція репрезентована ненормативним вживанням



відмінкової флексії іменника *змагання з бокса* замість *боксу*. На рівні синтаксису відбувається заміна одного прийменника іншим, зумовлена впливом російської мови – у конструкції *по допомогу* за аналогією до російської мови вживається прийменник *по*, на місті українського варіанта *за допомогою*. Також ненормативно вживати конструкцію *приймав участь*, оскільки вона скалькована з російської мови, і її варто було б замінити на *брав участь*. Отже, такий запис маємо кваліфікувати як сильно інтерфероване мовлення, а не мішане, тому що, по-перше, відсотковий показник видозміни української мови складає близько 18% від загальної кількості вживаних лексем, а, по-друге, інтерференційні помилки наявні тільки на рівні граматики, не зачіпаючи при цьому інших рівнів української мови.

Отже, якщо кількісний показник деформованості тексту перевищує 20%, то це свідчить про прояви процесів українсько-російського мовного змішування, оскільки помилки інтерференційного характеру будуть з'являтися відразу на декількох рівнях мовної системи, що, власне, і є, на нашу думку, показником переходу від сильно інтерферованого мовлення до суржикового.

Загальні механізми постання суржикового мовлення описані вище, але зважаючи на досліджуваний фактичний матеріал, варто зробити певні узагальнення щодо проаналізованих текстів. Виходячи з того, що українсько-російське мовне змішування індивідуальне й непередбачуване, то спрогнозувати, яка граматична категорія зазнає деформаційного впливу контактної мови практично неможливо. Процес гібридизації досить специфічний, оскільки мовні гібриди утворюються шляхом об'єднання в одну лексичну одиницю двох словоформ, або їхніх елементів, і це варто пов'язувати із широким розмаїттям граматичних форм різних частини мови. Так, наприклад: *добавляє* (укр. *додає* та рос. *добавляет*), *закончити* (укр. *закінчити* та рос. *закончить*), *одмітили* (укр. *відзначили* та рос. *отметили*), *народился* (укр. *народився* та рос. *родился*), *нарисовав* (укр.

намалював та рос. *нарисовал*) тощо. Практично у всіх проаналізованих текстах на рівні морфології наявні відхилення від норми при утворенні дієслів, до того ж вони можуть бути як способовими, так і формотворчими: порушення при утворенні способів дієслів відбуваються таким чином – способовий афікс замінюється на російськомовний аналог (*скажимо* замість *скажімо*, *танцюєм* замість *танцюймо*); формотворчі порушення стосуються переважно утворення інфінітивних форм (*говорить* замість *говорити*, *зробить* замість *зробити*), а також при відмінюванні дієслів часто порушується норма вживання українських флексій за аналогією до російської мови (*кидаєм* замість *кидаємо*, *чекаєм* замість *чекаємо*). Говорячи про видозміну дієслівних форм, варто також зважати на центральну позицію дієслова як предиката в структурі речення та ядерність його окремих категоріальних значень, які несуть найнеобхіднішу інформацію в мовленнєвому акті, тому його деформованість безпосередньо впливає на функціонування всієї реченнєвої конструкції:

- 1) “Так те, що ми там поставили свої сумки і періоделись...” (адміністратор, 24 р., м. Донецьк, вересень 2011 р.);
- 2) “А на Рому ми обіделись...” (адміністратор, 24 р., м. Донецьк, вересень 2011 р.);
- 3) “Я, вобщє, зараз газ одключила...” (бібліотекар, 46 р., м. Донецьк, грудень 2010 р.);
- 4) “Вона роботає в аеропорту...” (вчителька, 44 р., м. Макіївка (Донецька область), грудень 2010 р.);
- 5) “Ми висипаєм, а вона там добавляє раствор...” (пенсіонерка, 77 р., м. Донецьк, листопад 2010 р.);
- 6) “Ну, я вижу, що тут угроза, витасківаю пістолет – і вони драпуть від нас...” (пенсіонер, 77 р., м. Донецьк, червень, 2010 р.).

Деформації синтаксису в мовленні всіх аналізованих вікових груп респондентів можуть бути декількох різновидів. По-перше, це вживання модальних конструкцій – вставних і вставлених компонентів речення, що особливим способом співвіднесені з іншими його частинами, функція яких полягає у додатковій конкретизуючій інформації. З цією метою респонденти часто використовують російськомовні елементи: *конєшно*

замість *звичайно*, ***вобщем*** замість *загалом* тощо. По-друге, нерідким є вживання так званих російськомовних формально-граматичних елементів речення. Таким чином, деформованість синтаксису українського мовлення полягає у вживанні російськомовних синтаксем (однієї чи декількох) – мінімальних одиниць мови, що виступають одночасно як носії елементарного змісту і як конструктивні компоненти складніших синтаксичних утворень, що виявляється при аналізі українськомовних текстів.

Отже, з метою унаочнення зазначеного вище, доцільно навести приклади зразків суржикового мовлення, що зафіксовані від білінгвів-донецчан – представників різних поколінь – і простежити залежність кількісного показника деформованості текстів від вікової приналежності респондентів. Наші респонденти повсякчас змушені використовувати споріднені мовні коди в одному комунікативному просторі, що у значної їх кількості призвело до втрати здатності розрізняти мови.

Розпочати характеристику зразків суржикового мовлення варто з аналізу фрагментів текстів, що належать представникам молодого покоління респондентів із мішаною формою двомовності, де відсоток деформованості текстів є найменшим серед усіх досліджуваних вікових груп.

Перший аналізований текст зафіксовано від представниці донецького студентства, що в повсякденні використовує українську мову, оскільки здобуває освіту державною мовою, але через тиск російськомовного міста змушена переходити на російську в різних комунікативних ситуаціях, що призвело до порушення у диференціації контактних мов у свідомості мовця. Респондентка народилася в м. Донецьку у російськомовній родині.

*“Зі школою пов’язано багато спогадів... все ж таки більше десяти років... У нас був, ну, такий, можна сказати, дружний клас, **хотя** і зі своїми **кадрами**... Була в нас одна **дівочка** – Жека, ну, ми її тільки так і називали, **даже** **очень** вона була **странна**... **Она** говорила, що дуже*

любить одного співака, як його, з групи “Мумій Троль”, фотки показувала його, пісні переписувала, а *сташная* вона була, ця Жека, просто *ужас*... Брекеті на зубах, *волоси* немиті... Бачила її у “Контакті”, така і *осталась*... ” [з’ішкóлої powj·ázano багáто спóгад’іў // ўсежтакі́ б’і́л’ше дес’·аті́ рóк’іў // унас буў / ну / такі́ / мóжна *сказáт’* / дрúжни́ї клас / *хо·т’·á* / з’ісwo·jíми *кáдра·м’і* // булá внас д’éw·оч’ка / жека / ну / ми jíjі ті́л’ки так інази́wáли / *да́же óч’ен’* woná булá *стрáн:a* // *онá* гowорíла / шчо дúже л’убíт’ одногó сп’íwакá / j·ák j·огó / згру́пи / мúмí трол’ / фóтки показуwала j·огó / п’іс’н’і пе”ере”і́суwала / *астра́шна·j·a* woná булá / ц’j·a жека / прóсто *ўжас* // брэке”ти назубáх / *wóлоси* не”мíт’і // бáчи”ла jíjі уконтáкт’і / такá *іостáла·с’* //] (студентка, 19 р., м. Донецьк, січень 2011 р.).

Цей фрагмент інтерв’ю варто зараховувати до мішаних форм українсько-російського мовлення, оскільки відсоток деформованості тексту становить близько 23% від загальної кількості вжитих у тексті лексем. Процеси мовного змішування одночасно наявні на декількох структурних рівнях української мови, що є наслідком тісного сусідства споріднених мов в одному комунікативному просторі й поперемінним їхнім використанням білінгвом. Неадаптована російська лексика вживається впереміш з українською: *дéвочка* [д’éw·оч’ка], *она* [онá], *страшная* [стра́шна·j·a], *ужас* [ўжас] тощо. Кількісний показник гібридизації у цьому записі є невисоким, оскільки мовним гібридом є лише словоформа *странна* [стрáн:a], яка зазнає певного ступеня “українізації” – російськомовна словоформа отримує вигляд української прикметникової лексеми. Незначний процес утворення мовних гібридів варто пов’язувати із екстралінгвістичними факторами утворення суржикового мовлення у цьому випадку, а саме – соціально-комунікативним критерієм: оскільки попри те, що базовою мовою для респондентки є російська, вона використовує у повсякденній комунікації українську мову, намагаючись відмежувати споріднені мовні коди. Відхилення від норми української мови на граматичному рівні, спостерігаються як у морфології, так і в

синтаксисі. За аналогією до російської відмінкової системи відбувається порушення морфологічних норм вживання українських відмінків: *зі школою* (зі школою). Спостерігається також перенесення з російської мови до української декількох компонентів синтаксичної структури речення, тобто відбувається трансфер конструкцій, що є одним із проявів синтаксичних деформацій. Ненормативно вживається російськомовна конструкція *даже очень* та елемент вставної конструкції *можно сказать*, де відбувається заміна українського формотворчого суфікса *-ти*, на російськомовний аналог.

Аналізований текст позначений значними процесами українсько-російського змішування, що відбувається, насамперед, за рахунок залучення російськомовної фонетично неадаптованої лексики. У тісному сусідстві двох споріднених мов в одному комунікативному просторі, респондентка змушена переходити з однієї мови на іншу, але механізм кодового перемикавання у цього білінгва є неефективним, що не дозволяє чітко розрізняти мовні коди та по чергову їх використовувати.

| деформованість тексту   |   |  |
|---|---|--|
| лексико-семантичні деформації   | граматичні деформації   |  |
|   | морфологічні  | синтаксичні  |
| 1) <u>фонетично неадаптована лексика</u> : <i>она</i> [она́], <i>сташная</i> [стра́шна·j·а], <i>ужас</i> [ужас];<br>2) <u>гібридна лексика</u> :<br>– <i>странна</i> – укр. <i>дивна</i> + рос. <i>странная</i> . | 1) <u>іменникові порушення</u> :<br>– <i>зі школою</i> (-ою). | 1) трансфер конструкцій:<br>– структурні елементи речення: <i>даже очень</i> . |
| Загальна кількість словоформ: 64 (100%)   |   |  |
| Деформованість: 15 (23%)  |   |  |

Наступний фрагмент запису інтерв'ю належить молодій респондентці, що народилася в українськомовній родині м. Донецька. Щоденна українськомовна комунікація утруднюється активністю використання спорідненого мовного коду навколишніми, що змушує й

респондентку переходити на другу засвоєну мову в різних ситуаціях, пристосовуючись тим самим до умов російськомовного міста.

“Цікава історія була в Бердянську... Одного року поїхали... Домовились з одним хлопцем... ми **обично** в нього жили... По телефону... Каже: “Приїжджайте! Але **позвоніть** як будете їхати... за день”. Я йому **звоню**, а він мені каже – “**Мєст нєту!**” Я посварилася, так **скажимо**... Давай в Інтернеті з подружкою шукати, де нам **мешкать**... **Звоню**... Нашли одне оголошення в Інтернеті... Жіночка мені відповідає, каже: “В мене місць нема, але є в моєї **свєкрухі**...” Вона мені розказала про свої апартаменти, каже: “В деяких номерах є кондиціонери... Ну, **холодільнік на общій** кухні... В кімнаті – **кроватьі**, **стілець**, тумбочка якась... Ну, і вішалка якась там... **З трємпєлями**... А у **свєкрухі** – **трішечки гірші умови**...” Ну, я подумала – поїдемо. Приїжджаємо. Страшно згадати... Але чомусь ми – як це **сказать** – **протормозили, зглупили**... **Розплатілися** з нею зразу... За весь тиждень... Спати там можна було... Простирадла – чисті... **Кроватьі** – нормальні... Ой, ну кухня це ж **вобщє** – там **прусаки** **ползали**... **Грязно**...**Фу**... Кошмар... У **холодільніку** якийсь голуб лежав... Ось... Душ там – **досок** не вистачає... Сидить чоловік... Я йому кажу: “Що це таке”, – а він мені – “Душ...” Я йому кажу: “Ну, як там купатися...”, – а він – “**Ми не підглядиваємо!**” Ой, ну жах, **короче**... Пішли на море купатися, а **до пляжа** ще півгодини іти... Я як розсердилася... Назад з пляжу шли по вулиці, шукали собі місце... Нашли там, у **бабулі**... такі гарні умови... Ще й дешевше було... **Прибігаєм**... я кажу, що піду з цією жіночкою **розмовлять**... Так і так... Не хотіла **отдавати** – забрали... Так те, що ми там поставили свої **сумки і перєодєлісь**... Просто... Ми там нічого не робили... Вона каже: “Убирайте!” Ну, ми позамітали та й все... Я на собі **к бабулі**, у якій ми нашили кімнату, дві **сумки тащїла**... Я б, **навєрно**, і **дєвочєк під мишки** взяла і **побїжала**... Ой, і **бабуля** була теж кумедна... Поставила собі біля кухні **кровать** і спала там... **стойи**, посуд миєш, а вона – “Кран закривай!

Газ виключай!" Економістка велика... Ось так, але **отдохнули** добре... А на Рому ми **обіделись**, **теперь к нему більше не їдим**... А в цьому році ще не відпочивали, **чекаєм отпуск**..." [ц'ікава істор'ія була ўбе<sup>н</sup>рд'а·н'с'ку // одного ро́ку по·їхали // до́мови<sup>е</sup>лис' зодну́м хло́пцем / ми **обу́чно** ўн'о́го жи<sup>е</sup>лú // поте<sup>н</sup>ле<sup>н</sup>фо́ну // ка́же / при·їжджа́йте // але **позво·н'іт'** j·акбу́дете їхати / задén // j·а j·ому́ **зво·н'·у́** / ав'ін ме<sup>н</sup>н'і ка́же / **м'ест н'ету** // j·а посвару́ла·с'·а / так **ска́жимо** // дава́й v'інте<sup>н</sup>рне́т'і сподру́жко·j·у шука́ти / де нам **ме́шка·т'** // **зво·н'·у́** // нашлú одне оголо́ше<sup>н</sup>·а v'інте<sup>н</sup>рне́т'і // ж'іночка ме<sup>н</sup>н'і v'ідпов'іда́·je / ка́же / ўмене́ м'іс'ц' не<sup>н</sup>ма́ / але je умо·jéj **св'е"кру́х'і** // вона́ ме<sup>н</sup>н'і росказа́ла просво·jі апарта́менти / ка́же / ўде́j·аких номе<sup>н</sup>ра́х je конди́ц'іоне́ри // ну **холо·д'іл'н'ік наобшч'і́й** кúхн'і // ўк'імна́·т'і / **кrowá·т'і** / с'т'іле́ц' / тۇмбочка j·акá·с' // ну / iv'ішалка j·акá·с' там // **стр'емп'ел·а́ми** // **аусв'е"кру́х'і** / тр'ішечкі г'ірш'і умо́ви // ну / j·а подумала / по·jідемо // при·їжджа́·jемо // стра́шно згада́ти // але чо́му·с' ми / j·ак це сказа́·т' / **протормозу́ли** / зглупу́ли // **роспла·т'ілис'а** знéj·у зра́зу // за́вэс' тۇжде<sup>н</sup>·н' // спа́ти там мо́жна бу́ло // прости́радла / чу́с'т'і / **кrowá·т'і** / норма́л'н'і // ої / нуку́хн'·а цеж **вобшч'е́** / там **прусаку́** **пóлзали** // **гр'·а́зно** // **фу** // **кошма́р** // **ухоло·д'іл'н'іку** j·аку́йс'голуб ле<sup>н</sup>жаў // о·с' // душ там / **до́сок** не<sup>н</sup>ви́стача́·je // си́ду́т' чолов'ік // j·а j·ому́ кажу́ / шчо це таке / ав'ін ме<sup>н</sup>н'і / душ // j·а j·ому́ кажу́ / j·ак там купа́тис'·а / ав'ін / ми **не"п'ідгл'·ади́wa·jемо** // ої / ну́жах / **корóч'е** // п'ішлú намо́ре купа́тис'·а / **адопл'·а́жа** шчеп'іўгоди́ни іту́ // j·а j·ак рос·е́рди·ла·с'·а // наза́д спл'·а́жу шли по́ву́ли·ц'і / шука́ли соб'і м'ісце // нашлú там / **убабу́·л'і** / так'і га́рн'і умо́ви // шче́й де<sup>н</sup>шеўше бу́ло // **при·б'іга́·jem** / j·а кажу́ / шчо п'іду́ сц'іjéj·у ж'іночко·j·у **розмоўл'·а́·т'** // так іта́к / не<sup>н</sup>хо·т'іла **отдава́ти** / забра́ли // так те / шчо ми там поста́вили сво·jі **сۇмки** і **п'е"р'е"од'ел'іс'** // прóсто // ми там н'ічо́го не<sup>н</sup>робу́ли // вона́ ка́же / уби́ра́йте // ну / ми позам'іта́ли та́йўсе́ // j·а насоб'і **кбабу́·л'і** / у·j·ак'і́ ми нашлú к'імнату́ / дв'і **сۇмки ташч'іла** // j·аб / **наw'е́рно** / ід'е́wоч'е"к **п'ідмúшки** ўз'·ала **іпоб'іжа́ла** // ої / **ібабу́·л'а** була́ тежкумéдна //

постáвила соб'і біл'акúхн'і **кrowá·т'** іспáла там / сто·jíш / пóсуд мúјеш /  
awoná / кран закри́wáї / газ wíкл'·учáї // економ'істка we"лúка // о·с'тáк /  
алé **отдохnúли** дóбре // анарóму ми **об'іде"лис'** / т'еп'ér' кн'емý б'іл'ше  
**не"ј́здим** // аўц'óму рó·ц'і шче не"v'ідпочи́wáли / **чекá·јем** óтпyск //]  
(адміністратор, 24 р., м. Донецьк, вересень 2011 р.).

У цьому фрагменті тексту можна простежити значне вживання російськомовної лексики, абсолютно неадаптованої до фонетичної системи української мови: *холодільнік, кроваті, таціла, дєвочєк, бабуля, тєпєрь* тощо. Крім фонетичної неадаптованості російськомовних слів, в аналізованому фрагменті тексту помітне специфічне нормативне відхилення, яке варто зараховувати до одного з різновидів фонетичної інтерференції, а саме: *акцентуаційної інтерференції* – порушення при наголошуванні українських слів під впливом російської мови. Так, зокрема прийменниково-іменникову конструкцію з *подрúжкою* респондентка вживає з наголосом на другому складі [спо<sup>у</sup>дрúжко·j·у], що відповідає акцентуаційним нормам російської мови. Кількість деформованих російською мовою українських слів становить 25% від загальної кількості наведених у записі лексем. Частина російської лексики фонетично адаптується респонденткою до української мовної системи: *отдохнули* (рос. *отдохнули*, укр. *відпочили*), *позвоніть* (рос. *позвоните*, укр. *подзвоніть*) тощо. У тексті зустрічаються гібридні українсько-російські словоформи, що утворені за допомогою українських і російських афіксів: лексема *отдавати* – утворена від російського варіанта *отдавать* і українського дієслова *віддавати*, шляхом взаємозаміни складових компонентів слова; так само утворена й інша гібридна словоформа *убирайте* – російське дієслово *убирать* і українське *прибирати* об'єднані в одну видозмінену лексичну одиницю. Дієслово *ползали* також утворено шляхом гібридизації лексем, але дещо іншого типу: в українській словоформі *повзати* відбувається підміна кореня за аналогією до російської мови (рос. *ползать*). Щодо процесів українсько-російського



змішування на граматичному рівні мови, то тут варто окремо говорити про морфологічні й синтаксичні деформації. Так, за аналогією до російської відмінкової системи відбувається порушення морфологічних норм вживання українських відмінків: *до **пляжа*** замість *до пляжу*. На рівні морфології частотним є порушення під час утворення дієслівних форм, що зумовлюється впливом російської мови: ***скажимо*** замість *скажімо* (наказовий спосіб дієслова: рос. *скажем*); під впливом російської мови видозмінюються українські інфінітивні форми дієслів – ***мешкати***, ***сказати***, ***розказати*** – відбувається заміна формотворчого суфікса *-ти* російськомовним аналогом. Нормативні порушення такого типу не варто розглядати як вияв діалектного впливу, принаймні в цьому фрагменті тексту й подібних, що наведені нижче, оскільки інших виявів граматичних особливостей південно-східного наріччя (більш характерних) загалом і степового говору зокрема в мовленні наших респондентів не фіксувалося, тому логічно не вважати цю рису діалектним впливом. В аналізованому фрагменті тексту спостерігаємо видозміну власне-українських дієслівних закінчень під впливом російської мови: ***прибігаєм*** (*прибігаємо*), ***чекаєм*** (*чекаємо*) тощо. На рівні синтаксису ненормативним є вживання прийменниково-іменникової конструкції: відбувається заміна одного прийменника іншим, що зумовлено особливостями російськомовного слововживання. Це стосується зокрема таких конструкцій – ***к нєму***, ***к бабулі***, на які переноситься норма вживання просторового прийменника з російської мови, замість українського варіанта *до*. У аналізованому фрагменті тексту помічено перенесення з російської мови до української мовної системи декількох компонентів синтаксичної структури речення, тобто відбувається специфічний трансфер конструкцій, що є показовим виявом синтаксичної деформації мовної системи, спричиненим мовним контактуванням. Ненормативно вживаються вставні конструкції – ***наверно***, ***вобщє***, ***корочє*** – із модальними відтінками значень, а також елементи

структури речення, аналогічні до російської мови: *мест нету, сумки таціла, дєвочєк під мишкі взяла*.

Отже, лінгвальні деформації української мовної системи можна схематично репрезентувати в такий спосіб:

| деформованість тексту   |   |   |
|---|---|---|
| лексико-семантичні деформації   | граматичні деформації   |   |
|   | морфологічні  | синтаксичні   |
| 1) <u>фонетично неадаптована лексика</u> : <i>холодільнік</i> [холо·д'іл'н'ік], <i>дєвочєк</i> [д'єwоч'є"к] тощо;<br>2) <u>гібридна лексика</u> :<br>– <i>отдавати</i> – укр. (від)давати + рос. (от)давати;<br>– <i>убирайте</i> – укр. (при)бирайте + рос. (у)бирайте;<br>– <i>ползали</i> – укр. по(в)зали + рос. по(л)зали. | 1) <u>іменникові порушення</u> :<br>– <i>до пляжа</i> (-у);<br>2) <u>дієслівні порушення</u> :<br>– способів відхилення: <i>скажимо</i> (скажімо);<br>– формотворчі порушення: <i>мешкать</i> (мешкати), <i>розказать</i> (розказати);<br><i>прибігаєм</i> (прибігаємо), <i>чекаєм</i> (чекаємо). | 1) порушення прийменниково-іменникових конструкцій: <i>к нєму, к бабулі</i> ;<br>2) трансфер конструкцій:<br>– модальні конструкції: <i>навєрно, вобіще, корочє</i> ;<br>– структурні елементи речення: <i>мест нету, сумки таціла, дєвочєк під мишкі взяла</i> . |
| Загальна кількість слів: 240 (100%)   |   |   |
| Деформованість: 59 (25%)  |   |   |

Таким чином, цей запис підтверджує думку про хаотичність у заповненні зруйнованих ланок структури української мови елементами російської на всіх структурних рівнях одночасно, що призводить до значної видозміни українськомовного тексту. Важливо підкреслити, що для цієї респондентки базовою (рідною) є українська мова, але вона при постійному переході з української на російську мову, втратила здатність диференціювати російськомовні елементи у своєму українському мовленні. Респондентка є репрезентантом мішаної форми двомовності, оскільки механізм автоматичного розмежування мовних систем неефективний, відповідно й контактні мови різняться лише на рівні поверхневих структур.

Наведений нижче фрагмент тексту також належить представниці молодого покоління білінгвів Донеччини – школярці з м. Донецька, яка

навперемінно використовує дві мови у різноманитих життєвих ситуаціях. Часте перемикання мовних кодів накладає значний відбиток на українське мовлення, переводячи його до категорії мішаного.

*“Я дуже хочу закончити юридичну та медичну школу, тому що мені **нравиться** і та і інша професія... Юридична, з того боку, що поганих людей **нада** карати, а добрих **випускати**, щоб вони жили в безблачному майбутньому... і щоб усім було добре... А медичне **образовання**, я хочу **получить** у галузі ветеринарії, тому що я **очень** люблю **животних** і **мне** дуже **жально**, коли я їх бачу покаліченими і голодними... Я хочу, коли стану, **конечно**, юристом, заробити **много** грошей і відкрити **приют** для бездомних **животних**, та лікувати їх якось самотужки... Щоб у них було все добре... Хочу допомагати людям з **любого боку**... **Как смогу**, так їм всім і допоможу...”* [j'a d'úže xóču zákónchi'ti j·uri'díčnu таме"дичну школу / то'мúшчо ме"н'і **нр'а́ви'ц':·а** іта́ і:ша профес'іj'a // j·uri'díčna / **сто́го бо́ку** / шчопога́них л'уде́й **на́да** кара́ти / адо́брих **ви'пуска́т'** / шчобwоні жи'лі **ўбезо́блочному** ма́йбу·т'н'·ому / ішчобу·с'ім було́ до́бре // аме"дичне **обрава́н':·а** / j'a xóču **полу·ч'іт'** уга́лу·з'і we"те"ри'на́р'іjі / то'мúшчо j'a **оч'ен'** л'убл'·у́ жи'wóтних імн'е д'уже **жа́лко** / ко́лі j'a jіх ба́чу пока·л'іче"ними іголо́дними // j'a xóču / ко́лі ста́ну / **кон'е́шно** / j·ури́стом / заробити **мно́го** гроше́й іv'ідкрати́ **при'є·у́т** дл'·абе"здо́мних жи'wóтних / та·л'ікува́ти jіх j'ако·с' самотужки // шчобуніх було́ ўсе добре // хóчу допомага́ти л'·у·д'·ам зл'·убо́го бо́ку // **как смогу́** / так jім ўс'ім ідопоможу́ //] (школярка, 17 р., м. Донецьк, травень 2010 р.).

Такий фрагмент запису інтерв'ю є типовим зразком суржикового мовлення, оскільки негативний вплив російської мови одночасно помітний на декількох структурних рівнях української мови. Відсоток деформування української мовної системи спорідненою російською становить приблизно 27% від загальної кількості повнозначних лексем. Показово, що в мовленні цієї респондентки можна помітити два протилежні процеси – по-перше, відбувається перенесення словоформ з російської мови без фонетичної

адаптації: **получіть** [полу·ч'іт'], **очень** [оч'ен'], **много** [мно́го], **приют** [при'ї·у́т] тощо; а, по-друге, – вона паралельно “українізує” використовувані російськомовні елементи: так, словоформа **образовання** [обрава́·н':·а] вводиться до парадигми української мови. Гібридна лексика репрезентована в такий спосіб: словоформа **закончити** об'єднує в собі як українське, так і російське дієслово – українське **закінчити** та російське **закончить**. До процесу гібридизації варто також зарахувати й такі словоформи: дієслово **нада** [на́да], що утворене від російського **надо** й українського **треба**, та прикметник **в безоблачному** [Ўбезо́блачному], який утворений від російської словоформи **безоблачный** (*в безоблачном*), але цей гібрид входить до відмінкової парадигми української мови, приймаючи українську прикметникову флексію місцевого відмінка однини **-ому**. Щодо граматики, то тут деформаційні процеси наявні і на рівні морфології, і на рівні синтаксису. У тексті є дієслова, де змінюється український формотворчий суфікс **-ти**, на російськомовний аналог: **випуска́ть**. Порушення на рівні синтаксису виявляються у вживанні модального слова **конєшно** та використанні конструкції – **как смогу**.

| деформованість тексту   |  |   |
|---|--|---|
| лексико-семантичні деформації   | граматичні деформації  |   |
|   | морфологічні   | синтаксичні   |
| 1) <u>фонетично неадаптована лексика</u> : <b>получіть</b> [полу·ч'іт'], <b>очень</b> [оч'ен'], <b>много</b> [мно́го] тощо;<br>2) <u>гібридна лексика</u> :<br>– <b>закончити</b> – укр. <i>закінчити</i> + рос. <i>закончить</i> ;<br>– <b>навається</b> – укр. <i>подобається</i> + рос. <i>нравится</i> ;<br>– <b>в безоблачному</b> – укр. <i>в безхмарному</i> + рос. <i>безоблачном</i> тощо. | 1) дієслівні (формотворчі) порушення: <b>випуска́ть</b> ( <i>випуска́ти</i> ). | 1) трансфер конструкцій:<br>– модальні конструкції: <b>конєшно</b> ;<br>– структурні елементи речення: <b>как смогу</b> . |
| Загальна кількість словоформ: 70 (100%)   |  |   |
| Деформованість: 19 (27%)  |  |   |

Для цього білінгва базовою мовою є місцевий варіант російської мови, але вона свідомо прагне говорити українською мовою, чому сприяє здобуття української освіти з використанням ділової української мови, але повністю відмовитися від використання функціонально більш активної в цій місцевості мови респондентка не в змозі через тиск навколишнього оточення. Безумовно, така нерівнозначна білінгвальна ситуація безпосередньо впливає на функціонування української мови, бо таку мову важко назвати прийнятною, оскільки вплив російської лишається досить значним. Отже, попри позитивні тенденції, – відсоток деформованості тексту складає 27% від загальної кількості вжитих слів, його не можна визначати навіть як сильно інтерфероване, бо російськомовного впливу, крім лексичного рівня, зазнає ще й граматику, а процеси гібридизації досить інтенсивні.

Таким чином, після аналізу трьох фрагментів записів інтерв'ю, можна констатувати, що в молодіжному середовищі м. Донецька – серед білінгвів, яким притаманна мішана форма двомовності, – показник деформованості текстів коливається від 20% до 30%.

Нижче варто навести українськомовні тексти, що записані від суржикомовців середнього віку, де відсоток деформованості складає від 30% до 35% від загальної кількості вжитих слів.

Цей фрагмент запису інтерв'ю зафіксований від жінки, що народилася в селі на Донеччині.

*“Я, **вобщє**, зараз газ **одключила**... **Оце ідьом** на роботу, я **виключаю** газ... А прийшла **часа в четирє**, в п'ять, – **включила**... **Тому шо** дорого... і так за грудень місяць **пошти** чотириста гривень... А **щас** вода **тоже** **подорожала**, з січня... **сто рублів** за воду... **счютьчіка** нема... Не знаю **шо** буде! І в чоловіка **таке** на роботі... **Не понятно, шо твориться**, і в Ромки **тоже**... **Всєх поодправляли** і начальство, і їх, і бухгалтерію... і водіїв... **всєх**... **Економлять!** **На дві неділі всєх**... **Ну**, їм там **все одно** робота буде, **тому шо** дороги... **Треба цей період** **якось пережити!** **Гроші** **вже всі** **потрапили!** **Ну**, нічого **бабушка покорміт**... **Приїдуть** – **мама буде***

*кормить... Вчора звонить мені невістка і каже, що їй Оля сказала: “Так, тьотя Свєта, приїжджаю і зараз же сідаю на дієту, я не можу тут: це ж таке – пельмені, потом – картошка, голубці, мясо... Это невозможно!”*

[j'a / wobšč'ě / záraz газ одкл'учíла // оцє ид'óm наробóту / j'a wi'кл'учá:j-y газ // априйшла́ часá ўч'етúр'є / ўпј'а-т' / ўкл'учíла // томúшодóрого / ітáк загрúде "н' м'іс'а-ц' поштú чотúриста грúве"н' // ашчáс водá тóже подорожáла / с'ічн'á / сто рубл'іў заwóду / шч'óч':іка не"мá // не"знá:j-y шо бúде // іўчолон'іка такє наробó-т'і // не"по-н'áтно / шо тwóриц':а / іўрóмки тóже // ўс'jэх поодпраўл'áли іначá-л'stwo / ijích / ібухгалтér'і j-y / іwo-д'ijíў / ўсих // еконóмл'á-т' // надv'і не"д'і л'і ўсих // ну / jім там ўсе однó робóта бúде / томúшо дорóги // трéба цєй пер'іод j'áко-с' пе"ре"жúти // грóш'і ўжєўс'і потрáти"ли // ну / н'ічóго бáбушка покóрм'іт // при"jіду-т' / мáма бúде кормít' // ўчóра звóнит' ме"н'і не"v'істка ікáже / шчо jій ó-л'а сказáла // так / т'ó-т'а с'w'эта / при"jіжджá:j-y ізáраж:є с'дá:j-y на-д'jєту / j'a не"можу тут / цеж такє / п'ел'м'én'і / потóм / картóшка / голубц'і / мj'áсо // ето не"wозмóжно] (бібліотекар, 46 р., м. Донецьк, грудень 2010 р.).

Текст зазнав значного впливу російської мови й репрезентує зразок мішаних українсько-російських форм мовлення, адже кількісний показник деформованості становить близько 35%. Під впливом російської мови відбувається заміна акустичних характеристик звуків української мови російськомовними аналогами, наприклад: у слові *звонить* [звóні<sup>є</sup>т'] нормативно має вживатися звук [дз], який замінюється на звук [з], що пояснюється відсутністю подібних складних нерозривних приголосних у російській мові, і ця норма переноситься на українську. Респондентка інтенсивно залучає російську лексику до свого українського мовлення, хоча переваги якоїсь певної групи лексики із відповідним загальнограматичним значенням немає: *ідьом, тьотя Свєта, картошка* тощо. У тексті зустрічаються словотвірні українсько-російські гібриди: лексема *одключила* зазнала специфічного процесу гібридизації – у словоформі використовується російськомовний афікс *от-* (рос. *отключила*), хоча він зазнає дещо умовної,

але “українізації”: приголосний *t* замінюється на *d*, за аналогією до українського префікса *від-*; словоформа *поотправляли* (нормативно *повідправляли*) зазнала російськомовного деформаційного впливу, оскільки утворена за допомогою афікса, запозиченого з російської мови *от-* (рос. *отправляли*); сплутуванням словотворчих елементів позначена гібридна словоформа *потрапили* (нормативно *витрапили*), де замість українського префікса *ви-* вживається російськомовний аналог. На окрему увагу в цьому записі заслуговує своєрідний вияв лексичної інтерференції, а саме – *семантична інтерференція*, що виявляється при вживанні нормативної української лексики із невластивим у певному контексті значеннями, але близькими за звучанням до російської мови: це виявляється у використанні лексеми *(дві) неділі* у значенні *тижня*. Щодо синтаксичних деформацій, то вони виявляються у значному залученні до українських реченнєвих конструкцій елементів із російської мови, які мають модифікаційний характер, тобто вони не пристосовуються, а навпаки – змінюють структуру речення. Ненормативним є вживання таких елементів: *часа в чети́ре, то́же подора́жала, все́х поодправля́ли, бабу́шка покорми́т* тощо.

| деформованість тексту  |                       |  |
|--|-----------------------|--|
| лексико-семантичні деформації  | граматичні деформації |  |
|  | морфологічні          | синтаксичні  |
| 1) <u>фонетично неадаптована лексика</u> : <i>і́дьом</i> [і́д'о́м], <i>тьо́тя</i> [т'о́·т'·а] тощо;<br>2) <u>гібридна лексика</u> :<br>– <i>одключи́ла</i> – укр. <i>(від)ключи́ла</i> (нормативно <i>вимкну́ла</i> ) + рос. <i>(от)ключи́ла</i> ;<br>– <i>поотправля́ли</i> – укр. <i>(по)(від)правля́ли</i> + рос. <i>(по)(от)правля́ли</i> ;<br>– <i>потрапи́ли</i> – укр. <i>(ви)трапи́ли</i> + рос. <i>(по)трапи́ли</i> . | –                     | 1) трансфер конструкцій:<br>– модальні конструкції: <i>вобще́</i> ;<br>– структурні елементи речення: <i>ча́са в че́тире, то́же подора́жала, все́х поодправля́ли, бабу́шка покорми́т</i> тощо. |
| Загальна кількість словоформ: 116 (100%)   |                       |  |
| Деформованість: 40 (35%)   |                       |  |

Отже, ми бачимо, що специфічні процеси українсько-російського змішування під час невимушеної комунікації є дуже виразними, оскільки респондентка не намагалася контролювати правильність свого українського мовлення. Показово, що у цьому тексті інтенсивної видозміни зазнав саме синтаксичний рівень мови шляхом залучення фонетично неадаптованих елементів зі структури російськомовних речень. Варто це пов'язувати з одним із екстралінгвістичних факторів утворення суржикового мовлення в цьому конкретному випадку, а саме – соціально-комунікативним критерієм, оскільки базовою мовою для респондентки є українсько-російський мовний код (суржик), і вона не переходить з української мови на російську, бо вони для неї є одним джерелом мовних засобів, що, по суті, і стало причиною руйнації меж між мовними системами.

Наступний фрагмент запису належить представниці середнього покоління респондентів, для якої також базовою мовою, по суті, є мішані українсько-російські форми мовлення, що рельєфно простежується у характеристиці тексту.

*“До мами їздили **на мой** день народження... **Відмітили** дуже гарно. Ой, **готовили** різні страви. Ми ж кабана зарізали спочатку. Так довго різали, вже хотіли з **ружъя** забити, але з **ружъя** не **получілося**. Різак **хороший** був – мій чоловік, а кабан здоровий дуже був. Не могли **завалить** **четыре** **мужика**. Мене просили **даже** ногу **завязать**, так я там **утікла** з **вєрьовкою**... Не знаю **куда**... Ну, **вобщем**, зарізали кабана, а **вєчером** зібралися на день народження і “**празник** **свині**”, як говорить моя племінниця. **Одмітили** за одно. Добре було. Мене **по тєлєвізору** **даже** **поздоровили** з днем народження, дві **пєсні** заспівали. У нас є **передача** така, **мєсна**. Ну, і там, **вобщем**, віддаєш **фотографію** і в цей день тебе **поздоровляють**. Так оце мене мама **поздоровила** – одну **пєсню**, а другу – **брат із жінкою** та племінниками. Ми усі зібралися **біля тєлєвізора**, була як **звєзда**. Мені потім **звонили**, кажуть: “Ми ж тебе бачили **по тєлєвізору**!” **Вобщем**, день народження **пройшов хорошио**...”* [домáми їзди́ли **намо́й** ден' наро́дже<sup>н</sup>:а // **в’ідм’іти**́ли дуже



гáрно // ої / **гoтoви́ли** р'ізн'і стрáви // миж кабанá за·р'ізали спочáтку // так довго р'ізали / ўжéхо·т'іли **зруж'já** забúти // але **зруж'já** не<sup>и</sup>получ'íло·с'·а // не<sup>и</sup>знá·j·у / р'ізák **хорóший** буў / м'ї чoлoв'ік / акабáн здорóвий дýже буў // не<sup>и</sup>моглі **завалúт' ч'етúр'е мужи́кá** // ме<sup>и</sup>не просíли дáже нóгу заўjазá·т' // так jа там у·т'іклá **звер'·бўко·j·у** // не<sup>и</sup>знá·j·у кудá // ну / **w'ббшч'ем** / за·р'ізали кабанá / aw'éch'ером з'ібрáлис'·а надén' нарóдже<sup>и</sup>н'·а **ипрáзни́к** сви́н'і / jак гoвóрит' мо·já плем'ін·и́ц'·а // **одм'іти́ли** заoднó // дóбре булó // ме<sup>и</sup>не **пот'ел'iv'ізу** дáже **поздорóвили** зднем нарóдже<sup>и</sup>н'·а / дв'і п'és'н'і зас'п'іwáли// унáс je пe'рe'дáчa тáká / м'ésнa // ну / ітáм / **w'ббшч'ем** / v'ід·a·jéш фoтoгpáф'ij·у iўцeй ден' те<sup>и</sup>бé **поздopoўл'áj·y·т'** // тaкoцé ме<sup>и</sup>не мáмa **поздорóви́ла** oднý п'іс'н'·у / aдрýгу / бpат **іж':інк·oј·у** / тaплeм'ін·и́кaми // ми у·с'і з'ібpáлис'·а **б'іл'·ат'ел'iv'ізopа** / булá **j'agzv'ездá** // ме<sup>и</sup>н'і пoтóм **зwонúли** / кáжy·т' / миж те<sup>и</sup>бé бáчи́ли **пот'ел'iv'ізу** // **w'ббшч'ем** / ден' нарóдже<sup>и</sup>н'·а пpoйшóў **хорóшo** //] (вчитель, 42 р., м. Донецьк, вересень 2010 р.).

Як бачимо, цей українськомовний текст зазнав значного впливу російської мови. Тут відсутня українська фонетична адаптація перенесених з російської мови лексем, наприклад: *тeлeвiзop* [т'ел'iv'ізор], *звeздa* [zv'іздá]. Кількісний показник умісту російськомовних елементів в цьому українському тексті складає близько 31%. Щодо процесу гібридизації, то він репрезентований декількома дієслівними словоформами: лексема *гoтoви́ли* утворена шляхом об'єднання в одну укр. слова *готували* й рос. *готовили*, а дієслово *yтíкла* є гібридом від укр. *втeкла* й рос. *убежала*. В аналізованому тексті зустрічається декілька варіантів гібридів однієї словоформи: *вiдмíтили* й *oдмíтили* утворені від дієслів – укр. *вiдзначили* та рос. *отметили*. Російську прикметникову словоформу *мeснa* (рос. *местная*) вжито за аналогією до парадигми української мови, а також у цій словоформі помітні процеси спрощення у групі приголосних, що теж є ознакою української мовної традиції. На рівні граматики можна спостерігати деформаційні процеси як у морфологічній системі, так і у синтаксичній. У тексті є дієслова, де змінюється український формотворчий суфікс *-ти* на російськомовний аналог: *завалить*,

**зав'язать**. Синтаксичні деформації репрезентовані трансфером конструкцій, а саме – вживанням модальної конструкції **вообщем**, та російськомовних елементів речення: **з ружья не получил, четыре мужика**.

Отже, в цьому записі процеси змішування української мови з російською хоча й мають місце, але їхні кількісні показники є не дуже високими. Попри це таке усне мовлення варто зарахувати до мішаних українсько-російських форм, оскільки російськомовний вплив виявляється на різних рівнях системи української мови. Важливо врахувати й те, що для респондентки базовою (рідною) мовою є українська зі значним російським компонентом, тобто мішана українсько-російська мова, але вона ідентифікує своє мовлення як українське.

| деформованість тексту  |   |   |
|--|---|---|
| лексико-семантичні деформації  | граматичні деформації   |   |
|  | морфологічні  | синтаксичні   |
| 1) <u>фонетично неадаптована лексика</u> : <b>пєсні</b> [п'єс'н'ї], <b>звезда</b> [зв'єздá] тощо;<br>2) <u>гібридна лексика</u> :<br>– <b>готовили</b> – укр. <i>готували</i> + рос. <i>готовили</i> ;<br>– <b>відмітили, одмітили</b> – укр. <i>відзначили</i> + рос. <i>отметили</i> ;<br>– <b>утікла</b> – укр. <i>втекла</i> + рос. <i>убежала</i> . | 1) дієслівні (формотворчі) порушення: <b>завалить</b> ( <i>завалити</i> ), <b>зав'язать</b> ( <i>зав'язати</i> ). | 1) трансфер конструкцій:<br>– модальні конструкції: <b>вообщем</b> ;<br>– структурні елементи речення: <b>з ружья не получил, четыре мужика</b> тощо. |
| Загальна кількість слів: 114 (100%)  |   |   |
| Деформованість: 33 (31%)   |   |   |

Респондентка не помічає в своєму мовленні помилок інтерференційного характеру.

Нижче наводимо зразок українського мовлення, записаний від респондентки середнього віку, яка народилася в Донецькій області у двомовній родині.

**“Конєшно, Донецк дуже змінився. У мене була одна мамочка, я випустила цей клас, вона *работає* в аеропорту... Так вона казала, що хто**

*прилітаєт сюда і везьом в центр, то всі кажуть, що це європейська столица... Очєнь гарно у нас в городі, хотя я там не буваю, мнє нема коли... Я народилася в Макєєвкє, а мама у мене з Вінницької області... Мама у мене вобще унікум, як щось скаже, то вже всьо... Вона ніяк мене не учила говорить, у нас в сємьє дітьми нє било когда займатися. Мама говорила українською мовою всьо время, а папа – нє, строго на русском... Хотя он з мамою з одного села... Он на шахті працював – глава профспілки... Йому треба було на російській мові. Он сюда приїхав у тринадцять років, вчився на маляра-штукатура... І так тут жив... Так даже коли вони туди їздили, у Вінницю (кожне літо ми їздили), мама – на українській, ми всі – на українській, тільки вийшли з потягу, а папа – на русском... ” [ко·н'єшно / до·н'єцк дўже ізм'єн'їлс'·а // умєне булá однá мáмочкa // j·a wúпус'т'їлa цєї клас // woná рaбóтa·je вaєропортý // woná кaзáлa / шчo xтo при'л'їтá·jet с'·удá iw'є"з'·óм ўцєнтр / тоўс'ї кáжу·т' / шчo цє jeўроп'єїс'кa сто·л'їцa // óч'єн' гáрно унáс угóро·д'ї / хо·т'·á / j·a тaм нє"буwá·j·y // мн'є нє"мá колї // j·a нaродїлaс'·a вмак'єjeўк'є / мáмa умєнє зв'їн'їц'кo·jї óблa·с'т'ї // мáмa умєнє вoбшч'є ўн'їкум // мáмa j·ак шчo·с' скáжє / то ўжєўс'·ó // woná н'ї·áк мє"нє нє"учїлa / унaс вc'єм'є д'їт'мї н'єбїло кoгдá зáймáт'їс'·a / мáмa гoворїлa укpa·jїнс'кo·j·y мówo·j·y ўс'·ó ўрєм'·a // aпáпa н'є // стрóгo нaрúскoм // хо·т'·á / он змáмo·j·y зoднóгo сє"лá / он нaшáхт'ї прa·ц'·уwáў // глaвá прoфсп'їлкi // j·oмý трєбa булó нaрo·с'їс'к'ї мóв'ї // он с'·удá при'їхaў утpи·нá·дзц·a·т' рóк'їў / ўчїўс'·a нaмá·л'·aрa штукaтýрa // їтáк тyт жиў // тaк дáжє кoли wonú тyдї jїздили // yв'їн'їц'·y // кóжнє л'їтo ми jїздили // мáмa нaукpa·jїнс'к'ї / ми ўс'ї нaукpa·jїнс'к'ї / т'їл'ки wїшли спó·т'·aгy // aпáпa нaрúскoм //] (вчителька, 44 р., м. Макіївка (Донецька область), грудень 2010 р.).*

У цьому українськомовному тексті процеси українсько-російського мовного змішування виявляються відразу на декількох структурних рівнях одночасно, кількісний показник деформованості української мовної структури під впливом російської складає близько 30% від загальної кількості вжитих у тексті лексем. На рівні фонетики можна спостерігати

наявність російськомовної фонетично неадаптованої лексики: *ізмєнілся* [ізм'єн'ілс'а], *вєзьом* [w'e'z'óm], *всьо* [ўс'ó]. Гібридна лексика репрезентована деєсловами *роботає* та *прилітаєт*: перше дієслово *роботає* утворене шляхом надання запозиченому російськомовному елементові власне-українського дієслівного закінчення, що дозволяє йому входити до укранської відмінкової парадигми; друге – *прилітаєт* – навпаки має російськомовне закінчення. На рівні граматики процеси українсько-російського змішування спостерігаються як в морфології, так і в синтаксисі. У тексті є дієслово, де змінюється український формотворчий суфікс *-ти*, на російськомовний аналог: *говорить*. Синтаксичні деформації репрезентовані трансфером конструкцій: вживанням модального слова *конєшно*, та російськомовних елементів речення – *всьо время, строго на русском*.

| деформованість тексту  |  |   |
|--|--|---|
| лексико-семантичні деформації  | граматичні деформації  |   |
|  | морфологічні   | синтаксичні   |
| 1) <u>фонетично неадаптована лексика</u> : <i>столиця</i> [сто·л'іца], <i>папа</i> [папа] тощо;<br>2) <u>гібридна лексика</u> :<br>– <i>роботає</i> – укр. <i>працює</i> + рос. <i>работает</i> ;<br>– <i>прилітаєт</i> – укр. <i>прилітає</i> + рос. <i>прилетает</i> . | 1) дієслівні (формотворчі) порушення: <i>говорить</i> ( <i>говорити</i> ). | 1) трансфер конструкцій:<br>– модальні конструкції: <i>конєшно</i> ;<br>– структурні елементи речення: <i>всьо время, строго на русском</i> . |
| Загальна кількість словоформ: 118 (100%)   |  |   |
| Деформованість: 35 (30%)   |  |   |

Таким чином, у проаналізованому вище тексті наявні значні процеси мовного змішування як наслідок тісного контактування споріднених мов в одному мовному середовищі. Респондентка демонструє мішану форму двомовності й переведення її до координативної є неможливим через те, що, по-перше, базова мова для респондентки – суржик, а, по-друге, вона не помічає у своєму мовленні помилок інтерференційного характеру.

Наступна група текстів записана від представників старшого покоління – літні респонденти зі змішаною формою двомовності, що в молодому віці потрапили до російськомовного м. Донецька й прискореними темпами прагнули опанувати місцевий варіант російської мови. Відсоток деформованості мовлення цієї категорії білінгвів сягає 35%.

Наведений нижче фрагмент тексту належить представникові старшого покоління, який замолоду переїхав до російськомовної місцевості з Львівської області. Для цього респондента базовою мовою є українська, але він пришвидшеними темпами намагався опанувати місцевий варіант російської мови, пристосовуючись тим самим до комунікативних реалій зросійщеного міста, і в результаті втратив можливість говорити українською мовою, а російську на належному рівні опанувати не зміг.

*“Я народився в **хорошій** сім’ї, де вірили в Бога, де всі молились, уважали друг друга, ніколи-ніколи **не ругались**, не знали, що таке значить **ругня** **существует**... Чесне слово. Тато в нас **работав** у млині, **главним** машиністом. Я носив йому **туда обідать, у мельницю**, це так кілометра півтора. **Вот, потом** пасти гнав в поле – **выпасал** худобу, а вже коли **підрос** – на ніч гнав коней пасти, з дівчатами пасли, інтересно було...*

*Одправили мене за тридцять кілометрів в районний центр, **другий** – не нашенський – **учиться** в сьомий клас. Я там **учився** в сьомому класі. **Хотя** я тут в селі був відмінником, там я відмінником не був, **не змог**. А тим більше я ще там **занімався** **работою**... Там **после** **войни** дуже важко було народу з **посудою**. Я ще в шостому, п’ятому класі **учився** в одного **мастера** – брата двоюрідного, старшого – **ремонтувать** **кастрюльки**, мисочки... **дирочки** я **заклюпував** гарненько. Там, де я був на квартирі в дяді, **дальокий** **такой** **дядя**, у нього був **сарайчик**, я зробив собі **мастерскую**. І до мене носили **всё** **ремонтувати** – **ведра**, **кастрюльки**, **миски**, **емалірованое** **всё** **такое**... А один зубний **врач** **тоже** приносив **всяке** **такое**... я вже **не помню** що... і він знав, що мені **нада** **напильнички** **такі** **разные**, **дрібненькі**, і він мені це подарував. Я там **слил** **мастером**, зі **всього** **города** носили **мне** **ремонтувати***

*посуду...*” [ja **наро́дїлс'·а** **ўхаро́ш'ї** с'їмjí / де v'їрили ўбо́га / де ўс'ї мо́лїлис' / **уважа́ли** друг **дру́га** / н'іко́ли / н'іко́ли **не"руга́лис'·а** / не"зна́ли / шчо таке́ зна́чит' **ругн'·а** **сушч'е"стwu·ет** / че́сне солówo // та́то ўнас **рабо́таў** умлїн'ї / **гла́ўним** машин'їстом // ja носіў j·ому́ **туда́** об'їдати / **умел'н'їцу** / це так к'їломе́тра п'їўторá // **wот** / **по́том** па́сти гнаў ўпо́ле / **wi"пасáл** худо́бу / аўже"ко́лу **п'їдрóс** / зд'їўча́тами па́сли / інте"ре́сно бу́ло // **одпра́wi"ли** ме"не́ затрїдз'ц'·а·т' к'їломе́тр'їў / ўра·j·о́н:иї центр / **дру́гий** / не"на́шен'с'кїй / **учі́ц'·а** ўс'·о́мїй клас // ja там **ўчу́вс'·а** ўс'·о́мому кла́·с'ї // **хо·т'·а́** ja тут ўсе"л'ї буў v'їдм'їн:и"ком / там ja v'їдм'їн:и"ком не"буў / **не"змог** // атїм б'їл'ше ja шче"та́м **за·н'їма́ўс'·а** **рабо́то·j·у** // там **по́с'л'je** **woї́ну** дуже́ ва́жко бу́ло наро́ду **спосу́до·j·у** // ja шче"ўшо́стому / пj·а́тому кла́·с'ї **ўчу́вс'·а** водно́го **ма́ст'е"ра** / бра́та дво·j·у·p'їдно́го / ста́ршого / **ре"монтува́т' кастp'·у·л'ки** / мїсочкi / **дїрочкi** ja **закл'·о́пуваў** гарне́н'ко // там / де ja буў наkwартїp'ї ўд'·а́·д'ї / да·л·о́кїй тако́й д'·а́·д'·а / у·н·о́го буў **сара́йч'їк** / ja зpобіў со'б'ї **маст'е"pску́·j·у** // ідо́ме́не носі́ли **ўс·о́** ре"монтува́ти / **wедра** / **кастр'·у·л'ки** / мї́ски / **ема·л'їpówано·je** **ўс·о́** **такó·je** // аодїн зубнїй ўрач **тоже** при"но́сїў ўс'·а́ке таке́ / ja **ўже"не"по́мн'·у** шчо / іv'їн знаў / шчо ме"н'ї **на́да** **напї́л'ни"чки** так'ї **páзниje** / др'їбне́н'к'ї / іv'їн ме"н'ї це подарував // ja там **слил** **ма́с'т'е"ром** / з'їўс'·о́го го́рода носі́ли **мн'е** ре"монтува́ти **посу́ду** //] (пенсіонер, 75 p., м. Донецьк, грудень 2009 p.).

Для цього тексту характерні системні відхилення інтерференційного характеру на всіх структурних рівнях системи української мови. Відсутня фонетична адаптація російськомовних елементів, що вживаються впереміш із українською лексикою: *не ругалися* [не"руга́лис'·а], *у мельніцу* [умел'н'їцу], *сарайчик* [сара́йч'їк] тощо. Щодо кількісного показника деформування української мовної системи, то він складає близько 35% від загальної кількості вживаних лексем. Найбільшого російськомовного впливу зазнає іменникова й дієслівна лексика: *ведра* [wédра], *кастрюльки* [кастр'·у·л'ки], *уважали* [уважа́ли], *слил* [слил]. Варто відзначити, що в цьому тексті наявне специфічне лексико-семантичне відхилення від норми, що пов'язано з

втручання російської мови в семантичну систему української. Так, у реченні “Відправили мене за тридцять кілометрів в районний центр, **другий** – не нашеньський – **учиться** в сьомий клас”, – респондент підсвідомо віддає перевагу варіантові, який ближчий за звучанням до російської мови, а саме: замість української лексеми *інший* використовується **другий** (рос. *другой*). Під впливом російської мови в мовленні респондента відбувається нівелювання однієї із історичних рис української мови – у закритих складах на місці голосного [i] вживається [o], – за аналогією до норм контактної мови, оскільки таке чергування властиве лише українській мові серед усіх слов’янських: **потом** замість *потім*, **підрос** замість *підріс*, **война** замість *війна* тощо. В аналізованому записі наявна велика кількість гібридних словоформ, переважно це стосується дієслівних лексем: гібриди **работав**, **учився** утворені шляхом надання російськомовним лексемам власне-українського дієслівного суфікса -*в* (укр. *працював* – рос. *работал*, укр. *навчався* – рос. *учился*). Показово, що серед наявних у тексті дієслівних гібридів можна помітити зовсім протилежний процес: лексема **народился** утворена шляхом заміни українського й російського афіксів (укр. *народився* – рос. *родился*). Гібридним способом утворені словоформи **не змог** і **нада**. Деформованість на рівні граматики виявляється як в морфології, так і в синтаксисі. Морфологічні відхилення від норми репрезентовані дієслівними порушеннями – український формотворчий суфікс *-ти* замінюється на російський аналог: **обідать**, **ремонтувать**. На рівні синтаксису у мовленні респондента можемо спостерігати процес перенесення з російської мови до української компонентів синтаксичної структури речення: російськомовний елемент **вот**, що може бути замінений українськомовною одиницею; а також структурних елементів речень – **уважали друг друга, дальокий такой дядя, слил мастєром** тощо.

Отже, цей фрагмент інтерв’ю належить до зразків мішаного українсько-російського мовлення, попри намагання респондента пристосуватися до російськомовного міського оточення й перейти на російську мову у повсякденному спілкуванні (а саме такий мотив постання суржикового

мовлення характерний для цієї вікової групи), йому не вдалося стати повноцінним білінгвом із координативною формою двомовності, адже відсутнім є адекватний механізм перемикавання мовних кодів.

| деформованість тексту  |   |  |
|--|---|--|
| лексико-семантичні деформації  | граматичні деформації   |  |
|  | морфологічні  | синтаксичні  |
| 1) <u>фонетично неадаптована лексика</u> : <b>главним</b> [глаўним], <b>врач</b> [Ўрач] тощо;<br>2) <u>гібридна лексика</u> :<br>– <b>народился</b> – укр. народився + рос. родился;<br>– <b>работав</b> – укр. працював + рос. работал;<br>– <b>выпасал</b> – укр. випасав + рос. выпасал;<br>– <b>одправили</b> – укр. відправили + рос. отпвили<br>– <b>учився</b> – укр. навчався + рос. учился;<br>– <b>не змог</b> – укр. не зміг + рос. не смог;<br>– <b>занімався</b> – укр. займався + рос. занимался;<br>– <b>нада</b> – укр. треба + рос. надо. | 1) дієслівні (формотворчі) порушення: <b>обідать</b> (обідати), <b>ремонтувать</b> (ремонтувати). | 1) трансфер конструкцій:<br>– модальні конструкції: <b>вот</b> ;<br>– структурні елементи речення: <b>уважали друг друга, дальокий такой дядя, слил мастєром</b> тощо. |
| Загальна кількість слів: 166 (100%)  |   |  |
| Деформованість: 58 (35%)   |   |  |

Варто навести ще один зразок суржикового мовлення із досить високим ступенем деформованості тексту, записаний від літнього респондента, що народився на Івано-Франківщині, але ще у молодому віці потрапив до м. Донецька, де опановував місцеву мову.

*“Судили мене ще за сорок сєдьмой год, началось з сорок сьомого... Я тогда дуже Молотова любив... Любив його очкі – пенсне, і в сьомому класі, когда я бил, у книжці був Сталін намальований, а я його хотів зробити як Молотова красівим, і окуляри йому нарисовав... Це було як би толчком, що я протів Сталіна... на цій почві... Ну, одна в мене була вина – я мав пістолет... Настоящий пістолет... (В нас било оружия много. Ми каждый день здавали вінтовки, автомати в сільраду... Після війни... Пасті гонемо, знайдем... Стріляєм цілий день, настріляємся, потом оружие на плечі і в сільраду несем і автомати, і карабіни, гранати... Находимо гранати, кидаєм, прячемся... А в нас на полі були такі ями, сядем зверху, гранату кинем в яму,*



вона як бахне. *Хорошо. Красиво. У мене з тих часів був пістолет...*). В одному селі крутили кіно і *потом* шли на *ночлег* до одних людей, а нас *девочки* *проводжали*, ну, *познакомились*, а хлопці ці, *откуда девочки*, *приревнували* чи що, хотіли вони нас *побить*... Ну, я *вижу*, що тут *угроза*, *витасківая* *пістолет* – і вони *драпать* від нас. І от хтось *узнав* в районі, що в мене *пістолет есть*. Мого *моторіста* *отняли* од мене, друга мого... *Дали* мені *шпіона*, з *другого* села... Він *пістолет* у мене *видів*... Ну, *короче*, мене *аристували*. *Хорошо*, що мені було п'ятнадцять років, а було б *больше*, може розстріляли... *Аристовали* мене і влупили двадцять п'ять *лет* тюрми. За статтею 54.1.а – *ізмєна родіне...*” [суділи ме<sup>н</sup>не // шче<sup>н</sup>засóрок с'їед'мóй год / *началó·с'·а* с'óрок с'óмого // *я·а* *тогда* дуже мóлотова л'убúў // л'убúў *я·огó оч'к'і* / пе<sup>н</sup>снé // *іўс'·óмому* клá·с'і / *когда* *я·а* *бил* / укнúз'ц'і буў стá·л'ін нама·л'·óваний / *а·я·а* *я·огó* хо·т'іў *зробúт'* *я·ак* мóлотова *кра·с'·івим* / іоку·л'·áри *я·омú* *нари·cowáў* // це було *я·áгби* *толчкóм* / шчо *я·а* *прóт'іў* стá·л'іна / на·ц'·іі *почв'і* // ну / *одна* ўмéне булá *ви·нá* / *я·а* маў п'істолét // *насто·я·áшч'іі* п'істолét // унас *бúло* *орúжи·а* *мнóго* // ми *каждий* ден' здавáли *в'інтóўки* / аўтомáти ўс'іл'раду // п'іс'л'·ав'і́ннú // пáсти гóнемо / знайдém // *стр'іл'·á·jem* ц'іліі ден' / *настр'іл'·á·jes'·:·а* / *потóм* *орúжи·е* наплéч'і іўс'іл'раду *не·сém* і аўтомáти / ікараб'іни / *гранáти* // *нахóдимо* *гранáти* / *кúда·jem* / *пр'·áче·мс'·а* // аўнас напó·л'і булú так'і *я·ами* / *с'·áдем* *звэрху* / *гранáту* *кúнем* ў·я·ами // *woná* *я·агбáхне* // *хорóшó* // *кра·с'·іwo* // *ум'én·я·а* стих ча·с'·іў буў п'істолét // воднóму се<sup>н</sup>л'і крутіли к'інó *іпотóм* шли *наночл'эг* дооднúх л'удéї / *анас* *д'éw·оч'к'і* *провожа́ли* / ну / *познакóмилис'* / ахлóпц'і ц'і *откúда* *д'éw·оч'к'і* *при·ре·ўнуwáли* чишчó // хо·т'іли *wонú* нас *побúт'* // ну / *я·а* *wúжу* / шчо тут *угрóза* / *ви·тáску·j·y* п'істолét / *іwонú* *драпа·j·y·т'* *v'·днáс* // *іотхтó·с'* *узнáў* ўра·j·ó·н'і / шчо ўмéне п'істолét *јест'* // мого *мото·p'іста* *отн'·алú* *одмéне* / *дрúга* мого // *дáли* ме<sup>н</sup>н'і *шп'іона* / *здру́гого* се<sup>н</sup>лá // *v'ін* п'істолét умéне *wúд'іў* // ну / *корóч'е* / ме<sup>н</sup>не *ари·стуwáли* // *хорóшó* / шчо ме<sup>н</sup>н'і булó п·j·атнá·дзц·а·т' *рóк'іў* / абулóб *бó·л'ше* / мóже *рос·тр'іл'·áли* // *ари·стуwáли* ме<sup>н</sup>не *іўлупúли* *дwá·дзц'·а·т'*

пј·а·т' л'ет т'урмі // заста·т'·еј·у пј·атде<sup>н</sup>с'·ат чотіри одін а / **ізм'єна рб·д'ін'є** //] (пенсіонер, 77 р., м. Донецьк, червень, 2010 р.).

Цей запис перенасичений лінгвальними деформаціями, поява яких зумовлена сильним інтерференційним впливом контактної російської мови. Процеси українсько-російського мовного змішування виявляються на всіх структурних рівнях одночасно, у кількісному відношенні цей показник складає близько 36% від загальної кількості лексем. Частотним є вживання фонетично неадаптованої російськомовної лексики: **очки** [оч'к'і], **красіво** [кра·с'іwo], **дівочки** [д'єw·оч'к'і] тощо. У цьому тексті наявні інтенсивні процеси гібридизації: словоформа **нарисовав** утворена шляхом надання російськомовній лексемі власне-українського дієслівного закінчення минулого часу -в (укр. *намалював* – рос. *нарисовал*), гібрид **гонемо** утворений за допомогою додавання до російськомовного кореня української дієслівної флексії теперешнього часу множини -емо. Певного ступеня гібридизації зазнала російськомовна лексема рос. *находим*, що отримуючи закінчення теперешнього часу дієслова, входить до відмінкової парадигми української мови – **находимо**. У цьому тексті найбільш видозмінений граматичний рівень, приблизно однаковою мірою респондент деформує морфологію й синтаксис свого мовлення. На рівні морфології наявні дієслівні порушення: під впливом російської мови видозмінюються українські інфінітивні форми дієслів – **зробить**, **дранатъ** – відбувається заміна формотворчого суфікса -ти російськомовним аналогом, а також у тексті спостерігається підміна власне-українських дієслівних закінчень російськомовними варіантами – **знайдем** (*знайдемо*), **несем** (*несемо*), **кидаєм** (*кидаємо*), **кинем** (*кинемо*). Синтаксичні деформації репрезентовані трансфером конструкцій, а саме – вживанням модальної конструкції **короче**, та російськомовних синтаксем: **сорок сєдьмой год, било оружия много, ізмєна родіне**.

Отже, цей українськомовний текст є типовим зразком мішаного українсько-російського мовлення, оскільки вплив російської мови дуже

інтенсивний як у кількісному, так і у якісному відношення, тобто респондент деформує всі рівні української мови. Згрупувати інтерферційні помилки можна таким чином:

| деформованість тексту   |   |   |
|---|---|---|
| лексико-семантичні деформації   | граматичні деформації   |   |
|   | морфологічні  | синтаксичні   |
| 1) <u>фонетично неадаптована лексика</u> : <i>угроза</i> [угрѳза], <i>ночлѳг</i> [ночл'ѳг], <i>когда</i> [когда] тощо;<br>2) <u>гібридна лексика</u> :<br>– <i>нарисовав</i> – укр. <i>намалював</i> + рос. <i>нарасовал</i> ;<br>– <i>гонемо</i> – укр. <i>женемо</i> + рос. <i>гонем</i> .<br>– <i>находимо</i> – укр. <i>знаходимо</i> + рос. <i>находим</i> . | 1) дієслівні (формотворчі) порушення: <i>зробить</i> ( <i>зробити</i> ), <i>драпать</i> ( <i>драпати</i> ); <i>найдем</i> ( <i>найдемо</i> ), <i>несем</i> ( <i>несемо</i> ), <i>кидаем</i> ( <i>кидаємо</i> ), <i>кинем</i> ( <i>кинемо</i> ). | 1) трансфер конструкцій:<br>– модальні конструкції: <i>короче</i> ;<br>– структурні елементи речення: <i>было оружия много, ізмѳна родіне</i> тощо. |
| Загальна кількість слівформ: 185 (100%)   |   |   |
| Деформованість: 65 (36%)  |   |   |

Наступний фрагмент тексту, записаний від літньої жінки, що ще в молодому віці переїхала до м. Донецька з Полтавської області, і намагалася пристосуватися до зросійщеного міста у мовно-комунікативному плані.

*“Потом привезли нас кудись в общежитіє... Ми й не знали куда... Чѳмоданчіки наші забрали, а нас повезли в баню, а з бані завезли в столову, покормили, привезли в общежитіє і сказали: “Завтра, утром, машина під’їде і забере на роботу!” Приїхала машина, нас забрали, привезли на шахту Засядька, тогда ще називалася “Вѳтка-Глубокая”, привезли туда... Зразу дали спецовку, у той же день ми пішли на работу... Повезли нас на строітельство, ще строітельство шахти було... Нас – на растворный узел, ми там робили раствор: машина под’ѳжала, одна насыпає пісок у тачку, друга – щебьонку, і везем. А тут ковш, за ковшом сидить моторістка і подимає ковш... Ми висипаем... А вона там добавляє раствор, цемент і воду наливає... Знає скільки... Потом ковш підняла,*

покрутила... А з той сторони машина вже під'їхала... Там єсть дирка, і через дирку, в машину, виливали готовий *раствор*... Оце ми *проробили* до обіду, на обід нам показали, де *столова*... Пішли ми *покушали* і знов вже *работать*... до кінця *смени*..." [потом при<sup>е</sup>ве<sup>н</sup>злі нас кудіс' *вобшч'е"жітіје* // ми йне<sup>н</sup>зналі *куда* // ч'емоданч'іки наші'і забрали / анас пове<sup>н</sup>злі ўба<sup>н</sup>'у / азба<sup>н</sup>'і заве<sup>н</sup>злі ўстóлову / покорміли / при<sup>е</sup>ве<sup>н</sup>злі *вобшч'е"жітіје* ісказали / заўтра / ўтром / машіна п'ідїде ізабе<sup>н</sup>ре<sup>н</sup> наробóту // при<sup>е</sup>їхала машіна / нас забрали / при<sup>е</sup>ве<sup>н</sup>злі нашіхту за·с'·а·д'ка / *тогда* шч'е<sup>н</sup>назиwала·с'·а w'етка глубóкаја / при<sup>е</sup>ве<sup>н</sup>злі *тогда* // зразу далі *спецóўку* / утоїже<sup>н</sup>дén' ми п'ішли наробóту // повезли нас *настроїт'ел'ство* / *шч'естроїт'ел'ство* шáхти булó // нас / нарастwóрний ўзел / ми там робіли растwóр / машіна *подјежа́ла* / одна наси<sup>е</sup>пá·је п'ісок утáчку / друга / шч'еб'óнку / *іве"зém* // атут *коўш* / *закоўшóm* си<sup>е</sup>дít' *мото·р'істка* іподимá·је *коўш* // ми *ви<sup>е</sup>си<sup>е</sup>пá·јем* // аwонá там *добаўл'·а·је* растwóр / *цемент* іwóду нали<sup>е</sup>wá·је // зна·је ск'іл'ки // *потом коўш* п'ідн'·алá / покрутіла // астої сторони машіна ўжеп'ідїхала // *там јес'т' дурка* / *іче"ре"здурку* / умашіну / ви<sup>е</sup>ли<sup>е</sup>wáli готóвій растwóр // оцé ми *проробіли* дооб'іду / наоб'ід нам показали де *столова* // п'ішли ми *покушали* ізноў ўжеработат' / док'інцá *см'éни* //] (пенсіонерка, 77 р., м. Донецьк, листопад 2010 р.).

У поданому фрагменті інтерв'ю виразно виявляються процеси змішування двох мов – українськомовний текст позначений деформаційним впливом російської мови, цей процес відбувається одночасно на декількох мовних рівнях: фонетичному, лексичному та граматичному. До фонетичних особливостей варто віднести повну відсутність української фонетичної адаптації вживаної російськомовної лексики, наприклад: *общєжитіє* [обшч'е"жітіје], *моторістка* [мото·р'істка], *работать* [работат']. Деформовані одиниці становлять близько 38% від загальної кількості словоформ. Найбільш вживані на лексичному рівні російські іменники, наприклад: *чємоданчіки* [ч'емоданч'іки], *спецовка* [спецóўка],

**строительство** [строі'тел'ство]. В аналізованому фрагменті тексту наявні й гібридні форми слів, які утворені сполученням російськомовного кореня та українського закінчення: вона **добавляє** (рос. *добавляет* і укр. *додає*); так само утворена й інша дієслівна гібридна форма – **подимає** (рос. *поднимает* і укр. *піднімає*). В деяких випадках українські лексеми приймають флексії російської мови. Так, наприклад, у лексемі **висипаєм** відбулася видозміна дієслівного закінчення за аналогією до російської мови. Щодо граматичного рівня мови, а саме синтаксичних порушень, то тут, в основному, можна констатувати ненормативне вживання прийменниково-іменникових конструкцій: відбувається заміна одного прийменника іншим, що варто пов'язувати з впливом російської мови. Це стосується зокрема таких конструкцій – **в общежитіє, в баню**, де респондентка використовує російську мовну норму вживання просторового прийменника *в*, і повністю ігнорує конструкції з прийменником *до*, які є ближчими до українського мововжитку.

| деформованість тексту   |   |  |
|---|---|--|
| лексико-семантичні деформації   | граматичні деформації   |  |
|   | морфологічні  | синтаксичні  |
| 1) <u>фонетично неадаптована лексика</u> : <b>моторістка</b> [мото·р'істка], <b>работать</b> [работат'] тощо;<br>2) <u>гібридна лексика</u> :<br>– <b>добавляє</b> – укр. <i>додає</i> + рос. <i>добавляет</i> ;<br>– <b>подимає</b> – укр. <i>піднімає</i> + рос. <i>поднимает</i> . | 1) дієслівні (формотворчі) порушення: <b>висипаєм</b> ( <i>висипаємо</i> ). | 1) порушення прийменниково-іменникових конструкцій: <b>в общежитіє, в баню</b> тощо;<br>2) трансфер конструкцій: – структурні елементи речення: <b>растворний узел, есть дирка</b> тощо. |
| Загальна кількість словоформ: 123 (100%)  |   |  |
| Деформованість: 47 (38%)  |   |  |

Цей текст є типовим зразком мішаного українсько-російського мовлення, оскільки деформаційні процеси спостерігаються на всіх структурних рівнях. Важливо підкреслити, що для цієї респондентки базовою (рідною) є українська мова, але вона, потрапивши в

російськомовне оточення, намагалася стихійно змінити український мовний код на російський, соромлячись своєї української мови.

Таким чином, здійснивши докладний аналіз записів інтерв'ю, що належать представникам різних поколінь, можемо стверджувати про кількісну залежність відсоткового показника деформованості українськомовних текстів від вікової приналежності респондентів. Найнижчий ступінь деформованості мовлення серед усіх трьох вікових груп суржикомовців – у представників молодого покоління, що безпосередньо варто пов'язувати з мотивами постання мішаного українсько-російського мовлення й новими умовами сьогочасних реалій. Зростає показник деформованості українського мовлення під впливом контактної російської мови залежно від віку білінгвів із змішаною формою двомовності.

Узагальнено можна говорити про такі особливості мішаного українсько-російського мовлення Донецчини: 1) наявність фонетично неадаптованої російськомовної лексики: **много** [мно́го], **звезда** [зв'ездá], **ночлєг** [ночл'єг]; 2) інтенсивна гібридизація дієслівних форм шляхом об'єднання в одну лексичну одиницю двох словоформ з контактних мов або їхніх елементів: **добавляє** (укр. додає та рос. добавляет), **одмітили** (укр. відзначили та рос. отметили), **скажимо** (скажімо) **танцюєм** (танцюймо), **говорить** (говорити), **зробить** (зробити), **кидаєм** (кидаємо), **чекаєм** (чекаємо); 3) перенесення до українських реченнєвих конструкцій російськомовних лексем і синтаксем: **вобщем**, **короче**, **конєшно**; **даже** **очень**, **мест нєту**, **строго на русском**.

Отже, суржикові форми в розмовному мовленні донеччан усіх трьох вікових груп функціонують досить активно, деформуючи тим самим українську мову й переводячи її до категорії мішаного мовлення. Подолати чи звести до мінімуму подібний вплив російської мови на побутування українського усного мовлення, в принципі, можливо, але ані зараз, ані в найближчому майбутньому немає перспектив створення належних для цього комунікативних умов. Представникам середнього й старшого покоління

заважає сприйняття українського та російського мовних кодів як одного спрощеного. Молодь не може повноцінно відмежовувати контактні мови через, по-перше, нестабільність мовленнєвої поведінки, оскільки майже всі респонденти демонструють практично повну відсутність як колективної, так і індивідуальної мовної стійкості, яка зумовлюється постійним використанням двох мов, із відповідним українсько-російським кодовим перемиканням, що не викликає ніякого дискомфорту в респондентів; по-друге, неконфліктність українсько-російської двомовності, про що свідчить високий рівень володіння обома мовами; та, по-третє, функціональну активність російської мови на досліджуваній території.

## ПІСЛЯМОВА

Для мовної ситуації Донецчини характерне побутування у повсякденній комунікації всіх можливих проявів контактного українсько-російського білінгвізму: від координативного до мішаного з диглосними й дуалінгвальними проявами. Аналіз усного мовлення донеччан дозволяє розподілити їх таким чином: частина мовців демонструє досить чітке розрізнення контактних мов у різних комунікативних ситуаціях; інші респонденти, говорячи українською мовою, не можуть уникати помилок інтерференційного характеру; а певна кількість мовців зі змішаною формою двомовності втратила здатність розрізнявати споріднені мовні коди.

Теоретичною передумовою аналізу українського усного мовлення білінгвальної молоді Донецчини є застосування поняття індивідуальної мовної компетенції. Її варто розглядати крізь призму контактного білінгвізму, оскільки це дає загальні уявлення про колективні уміння й навички мовців, що змушені повсякчас перебувати у ситуації українсько-російської двомовності. Визначаючи рівень мовної компетенції двомовців, варто враховувати, яка мова є базовою для респондентів, оскільки вона накладатиме значний відбиток на подальше формування мовної особистості.

До складних проблем, що потребують розв'язання й подальших досліджень, належить проблема розрізнення інтерферованих і мішаних форм усного мовлення. Головним при описі відповідних наслідків міжмовного контактування є дотримання чіткої логіки їхнього розмежування з метою подальшого неупередженого опису. У роботі зроблено спробу визначити межу між інтерференцією й змішуванням мов, що уможливило об'єктивну репрезентацію суржикових форм мовлення. Ми дотримуємося думки, що перехід від інтерференції до змішування визначає саме кількість деформованих рівнів мовної системи однієї мови



під впливом іншої – це і є тим порогом, за яким починається хаотичний процес гібридизації контактних мов.

Зразків мішаного українсько-російського мовлення як у кількісному, так і якісному відношенні виявили кореляцію між показником деформованості українського мовлення і віковою приналежністю респондентів. Це засвідчує, що умови формування й постання українсько-російської мовної мішанини змінюються залежно від історичних реалій: якщо раніше суржик утворювався внаслідок стихійного пристосування українськомовних осіб до російськомовного оточення, що характерно для респондентів літнього віку з базовою українською мовою, то представники молодшого покоління вже не прагнуть наблизити свою мову до російської, а навпаки – прагнуть говорити українською мовою, але через відсутність щоденної практики в найрізноманітніших комунікативних ситуаціях і тиск російськомовного міського оточення реалізувати таке намагання нелегко.

Отже, українське мовлення Донеччини загалом, і м. Донецька зокрема, позначене сильним деформаційним впливом російської мови. Такі деформації репрезентують широкий спектр інтерференційних процесів: від поодиноких помилок інтерференційного характеру до повного нерозрізнення українського та російського мовних кодів, що призводить до мовного змішування та поширення гібридних форм мовлення. Ситуація українсько-російської двомовності негативно впливає на мовну компетенцію місцевих білінгвів. Особливо актуальним це є для молодого покоління донеччан, яке волею історичних обставин позбавлене можливості повноцінного володіння державною мовою. Попри наявність процесів змішування двох мов в усному мовленні донеччан, позитивним у сучасній ситуації є те, що цей суржик орієнтований все ж таки на українську мову й носить скоріш за все залишковий характер, тобто за сприятливих комунікативних умов подолати чи звести до мінімуму вплив російської мови, в принципі, можливо. Необхідною передумовою цього має стати перехід мішаної форми двомовності у координативну. Такий

оптимістичний прогноз ґрунтується на зміні соціокультурних умов формування мовної ситуації, оскільки утворення мішаних форм мовлення в молодіжному середовищі Донеччини не є результатом стихійного пристосування українськомовних осіб до російськомовного міського оточення, як це було, наприклад, у радянський час, а навпаки – бажання використовувати в повсякденній комунікації українську мову, незважаючи на значний тиск функціонально більш активного у досліджуваному міському середовищі російського мовного коду.

*2013 р.*

## ЛІТЕРАТУРА

Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. – Ленинград.: Наука, 1975. – С.12–45.

Ажнюк Б. Мовна єдність нації: діаспора й Україна / Ажнюк Б. – К.: Рідна мова, 1999. – 421 с.

Ажнюк Б. Уроки двомовності: Фінляндія: матеріали Міжнародної конференції / Ажнюк Б. // Державність української мови і мовний досвід світу. – К., 2000. – С. 22–23.

Андрусів С. Страх перед мовою як психокомплекс сучасного українця / Андрусів С. // Сучасність. – 1995. – № 7-8. – С. 150–159.

Андрухович Ю. “Орім свій переліг... і сіймо слово” / Андрухович Ю. // Урок української. – 2001. – № 7. – С. 3.

Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити: посібник / [за заг. редакцією О. Сербенської]. – Львів: Світ, 1994. – 152 с.

Антоненко–Давидович Б.Д. Як ми говоримо / Антоненко–Давидович Б.Д. – К.: Вид. дім “КМ Academia”, 1994. – 254 с.

Бабич Н.Д. Основи культури мовлення / Бабич Н.Д. – Львів, 1990.

Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Багалій Д.І. – Харків: Дельта, 1993. – С. 63.

Балли Ш. Французская стилистика; [пер. с франц.] / Балли Ш. – М.: Издательство иностр. лит., 1961. – С. 54–88.

Бацевич Ф.С. Духовна синергетика рідної мови. Лінгвофілософські нариси / Бацевич Ф.С. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2009. – 187 с.

Бацевич Ф.С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Бацевич Ф.С. – К.: Довіра, 2007. – 205 с.

Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика / Беликов В.И., Крысин Л.П. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2001. – 384 с.

Белл Р.Т. Социолингвистика: Цели, методы и проблемы; [пер. с англ.] / Белл Р.Т. – М.: Международные отношения, 1980. – 360 с.

Бестере-Аільгер Ю. Мовна політика у засобах масової інформації / Бестере-Аільгер Ю. // Мовнаполітика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. – К., 2008. – С 234–277.

Білодід І. Мова і ідеологічна боротьба / Білодід І. // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 14–15.

Больман І. Мовні війни в Європі. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин / Больман І. – К., 2007. – 209 с.

Большой толковый словарь русского языка / [гл. ред. С.А.Кузнецов]. – СПб: Норинт, 2001. – 1536 с.

Борисова Е.Г. О некоторых закономерностях современного молодежного жаргона / Борисова Е.Г. // Русский язык в школе. – 1981. – № 3. – С.83–87.

Брайт У. Введение в параметры социолінгвистики / Брайт У. // Зарубежная лингвистика. – М., 1999. – С.65.

Брацкі А. Суржик – опис і визначення рамок явища / Брацкі А. // Студії з українистики: [зб. наук, праць]. – Вип. VIII. (Скарби культури – безсмертя нації). – К., 2007.

Бурда Т. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м.Києва): автореферат дис. на здобуття канд. філол. наук.: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Бурда Т. – К., 2002. – С. 9.

Бурда Т. Мотивація мовної поведінки білінгвів (Психолінгвістичне дослідження) / Бурда Т. // Урок української. – 1999. – № 9. – С. 11.

Бурда Т. Українсько-російський білінгвізм у середовищі школярів м. Києва / Бурда Т. // Українська мова та література. – 1998. – Ч. 34 (вересень). – С. 3.

Вайнрайх У. Языковые контакты / Вайнрайх У. – К.: Вища школа, 1979. – 268 с.

Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2003. – 868 с.

Верещагин Е. Психологическая и методологическая характеристика двуязычия (билингвизма) / Верещагин Е. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – 160 с.

Верста І.М. Про ядро соціолінгвістичної термінології / Верста І.М. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв, 2007. – С. 18–22.

Взаємодія усних і писемних стилів в мові [Текст]. – К.: Наукова думка, 1982. – 180 с. (С.26)

Виденов М. Увод в социолингвистиката. – София: Делфи, 2000. – 318 с.

Винник В.О. Жаргон / Винник В.О. // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – С. 190.

Винник В.О., Ставицька Л.О. Сленг / Винник В.О., Ставицька Л.О. // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – С 630-631.

Возняк Т. Відродження івриту та української. Онтологічні підстави та наслідки / Возняк Т. // Сучасність. – 1992. – № 8. – С. 107–112.

Возняк Т. Тексти і переклади / Возняк Т. – Харків, 1998. – 345с.

Врублевська Г. Суржик як елемент міської субкультури / Врублевська Г. // Урок української. – 2002. – № 11. – С. 24.

Гавранек Б.К. К проблематике смешения языков / Гавранек Б.К. // Новое в лингвистике. Вып. 6. – М., 1972. – С. 94–111.

Гак В. Мова і кордони / Гак В. // Радянська освіта. – 4 серпня 1989 р. – С. 5–6.

Гак В.Г. К типологии форм языковой политики / Гак В.Г. // Вопросы языкознания. – 1989. – №5. – С. 105–133.

Гез Н.И. Формирование коммуникативной компетенции как объект зарубежных методических исследований / Гез Н.И. // Иностранные языки в школе. – 1985. – №2. – С.17–24.

Генчэль Г., Тэш С. Трасянка: у якій ступені яна “руская”, “беларуская” або “агульная”? (На матеріалі мауленчай практик адной сям’і) / Генчэль Г., Тэш С. // Веснік БДУ. – Серыя 4. – 2007. – № 1. – С. 23.

Головин Б.Н. Основы культуры речи: [учеб. для вузов по спец. “Рус. яз. и лит.”] / Головин Б.Н. – М.: Высш. шк., 1988. – 319 с.

Горбач О. Арго в Україні. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006. – 688 с.

Горняткевич А. Що або хто справді загрожує українській мові / Горняткевич А. // Сучасність. – 2000. – №4. – С. 146–153.

Городенська К. Синтаксична специфіка української наукової мови / Городенська К. // Українська термінологія і сучасність. Вип. IV. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 11–14.

Грачев М.А. Арготизмы в молодежном жаргоне / Грачев М.А. // Русский язык в школе. – 1996. – №1. – С.78–85.

Демченко В. Органічна та неорганічна українська мова: монографія / Демченко В. – Херсон: Олді-плюс, 2003. – С. 29.

Дзюба І. До судилища над суржи́ком / Дзюба І. // Урок української. – 2005. – № 1–2. – С. 14–15.

Дзюба І. Донбас – край українського слова / Дзюба І. // Схід. – 2005. – №6. – С. 9–10.

Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / Дзюба І. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1998. – 276 с.

Дзюбишина–Мельник Н.Я. Сучасний жаргон і сучасне розмовне мовлення / Дзюбишина–Мельник Н.Я. // Наукові записки НаУКМА. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 2002. – Т. 20: Філологічні науки. – С. 14–18.

Дончик В. Мова не винна: Про суржик, двомовність і грамотність на українському ТБ / Дончик В. // Урок української. – 2001. – № 11–12. – С. 4

Ермоленко С.Я. Розмовна лексика / Ермоленко С.Я. // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – С 583–584.

Євтушенко О. Хто замовляє музику, або FM-станції як п'ята колона в інформаційному полі України / Євтушенко О. // Урок української. – 2000. – Ч. 11–12. – С. 4.

Єрмоленко С.Я. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С.Я.Єрмоленко, С.П.Бибик, О.Г.Тодор. – К.: Либідь, 2001. – 252 с.

Жайворонок В. Українська етнолінгвістика. Нариси / Жайворонок В. – К.: Видавництво “Довіра”, 2007. – 262 с.

Жирмунский В.М. Национальный язык и социальные диалекты / Жирмунский В.М. – Л.: Гослитиздат, 1936. – С. 123

Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия / Жлуктенко Ю.А. – К.: Вища школа, 1974. – 255 с.

Жлуктенко Ю.О. Мовні контакти / Жлуктенко Ю.О. – К.: Вища школа, 1996. – 325 с.

Жлуктенко Ю.О. Сучасні проблеми теорії та практики мовного планування / Жлуктенко Ю.О. // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 10–17.

Жлуктенко Ю.О. Українська мова на лінгвістичній карті Канади / Жлуктенко Ю.О. – К.: Наук. думка, 1990. – 176 с.

Загнітко А. Мовна ситуація. Соціолінгвістичний портрет: структурно- і функціонально-типологічні вияви / Загнітко А. // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – Вип. 25. – 304с. (180–188)

Загнітко А.П., Кудрейко І.О. Білінгвізм і мовна компетенція / Загнітко А.П., Кудрейко І.О. // Компетентнісно орієнтована освіта: досвід, проблеми, перспективи: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 5-6 листопада 2008 року. – Т.1. – Київ – Донецьк: “Каштан”, 2008. – С. 60–70.

Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення [текст]. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 21–48.

Залізняк Г. Мовні орієнтації та цивілізаційний вибір українців / Залізняк Г. // Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. – К., 2008. – С 132–166.

Залізняк Г., Масенко Л. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія” / Залізняк Г., Масенко Л., 2001. – 96 с.

Зимовець Г.В. Міжмовна інтерференція в умовах контактного білінгвізму (на матеріалі мови української діаспори): автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Зимовець Г.В. – К., 1997. – 20 с.

Ибрагимов Г.Х., Зачесов К.Я. О понятии “родной язык” / Ибрагимов Г.Х., Зачесов К.Я. // РЯНШ. – М., 1990. – №8. – С.9.

Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація / Іванишин В., Радевич-Винницький Я. – Дрогобич, 1994. – 384 с.

Калиновська О. Мовна ситуація в сфері освіти / Калиновська О. // Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С 196–233.

Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне “Я”. – К.: Вид. центр “Академія”, 2001. – 236 с.

Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). – Львів: Літопис, 2002. – 304 с.

Кондрашкина Е.А. Индонезия: языковая ситуация и языковая политика. – М.: Наука, 1986. – 153 с.

Копыленко М.М. О семантической природе молодежного жаргона / Копыленко М.М. // Социально-лингвистические исследования. – М.: Наука, 1976. – С.76–85.

Кочерган М.П. Загальне мовознавство: підручник [для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.] / Кочерган М.П. – К., 2003. – 463 с.

Крилова І. Мовна ситуація у вищих навчальних закладах України (соціолінгвістичний аналіз) / Крилова І. // Актуальні проблеми соціолінгвістики. – К., 1992. – С 44–45.

Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка / Крысин Л.П. – М.: Наука, 1989. – 188 с.

Кудрейко І. Сучасні вияви і тенденції соціолінгвістичної ситуації в Донеччині / Кудрейко І. // Лінгвістичні студії [Текст] : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – Вип. 19. – 363 с. (242)

Кузнєцова Т. Суржик і мовлення / Кузнєцова Т. // Урок української. – 2001. – № 6. – С. 16.



Культура української мови: Довідник / [за ред. В.М. Русанівського]. – К.: Либідь, 1990. – 302 с.

Курило О.Б. Уваги до сучасної української літературної мови [текст] / Курило О.Б. – Торонто: Нові дні, 1960. – 199 с.

Куць О.М. Мовна політика в державотворчих процесах України: навч. посібник / Куць О.М. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. – 275 с.

Лавоненко О., Швалб Ю., Кубеліус О. Мовні та соціокультурні чинники консолідації українського суспільства / Лавоненко О., Швалб Ю., Кубеліус О. // Урок української. – 2001. – № 5. – С. 50.

Лазаренко Л.О. Лексична інтерференція в усному румунському мовленні в Україні / Лазаренко Л.О. // Мовознавство. – 1996. – №2-3. – С. 32–38.

Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Ярцева]. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

Лысакова И.П. Язык газеты: Социолингвистический аспект [текст] / Лысакова И.П. – Л.: Прогресс, 1981. – 103 с.

Мала енциклопедія етнодержавознавства / [ред. кол. Ю. І.Лимаренко]. – К.: НАН України, 1996. – 942 с.

Мартине А. Основы общей лингвистики / Мартине А. // Новое в лингвистике: Типологическое изучение языков. Вып. 3 – М.: Прогресс, 1963. – 654 с.

Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Масенко Л. – К., 2004. – С.89.

Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз / Масенко Л. // Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. – К., 2008. – С. 96–131.

Масенко Л. Мовно-культурна ситуація в Україні (соціопсихологічні чинники формування) / Масенко Л. // Дивослово. – 2001. – № 10. – С. 17–21.

Масенко Л. Суржик як соціолінгвістичний феномен / Масенко Л. // Дивослово. – 2002. – № 3. – С. 11–14.

Масенко Л. Суржик: між мовою і язиком / Масенко Л. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2011. – 135 с.

Масенко Л.Т. Нариси з соціолінгвістики / Масенко Л. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2010. – 243 с.

Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 гг. благосостояния сельского населения... [Текст]. – Ч. 1. – СПб., 1903. – С. 222–226.

Мацюк Г. Суржик від і для “інтелігенції” / Мацюк Г. // Урок української. – 2005. – № 1–2. – С. 18–22; № 3–4. – С. 21–25.

Мельничук О.С. Диглосія / Мельничук О.С. // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – С. 146.

Методологические проблемы языкознания [Текст]. – К.: Наук. думка, 1988. – 210 с.

Мечковская Н. Общее языкознание: Структурная и социальная психология языков / Мечковская Н. – М.: Флинта: Наука, 2001. – 312 с.

Михайлов М.М. Двухязычие и вопросы сопоставительной лингвистики. – Чебоксары, 1984. – С.9–67.

Михальченко В., Крючкова Т. Социолінгвістика в Росії / Михальченко В., Крючкова Т. // Вопросы языкознания. – 2000. – № 5. – С. 18.

Михальченко В., Крючкова Т. Социолінгвістика в Росії / Михальченко В., Крючкова Т. // Вопросы языкознания. – 2000. – № 5. – С. 34.

Мячкоуская Н. Трасянка у кантынуума беларуска-рускіх ідыялектаў: хто і калі размаўляе на трасянцы? / Мячкоуская Н. // Веснік БДУ. – Серыя 4. – 2007. – № 1. – С. 23.

Німчук В.В. Державна мова / Німчук В.В. // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – С 140–142.

Новое в лингвистике. Вып. 1. – М.: Издательство иностранной литературы, 1960. – 464 с.

Новое в лингвистике. Вып. 6. Языковые контакты. М.: Издательство иностранной литературы, 1972. – С. 28.

Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. / [отв. ред. Б.А. Серебренников]. – М.: “Наука” – 1970. – С. 145–149.

Первая Всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Екатеринославская губ. [Текст] – Т. XIII. – СПб., 1904. – С. 38–39, 74–75.

Первая Всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Харьковская губ. [Текст] – Т. XVII. – СПб., 1904. – С. 50–51, 102–105.

Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. – К.: Наук. думка, 1976. – 288 с.

Погрібний А. Світовий досвід та українські реалії / Погрібний А. – К.: Медобори, 2003. – 245 с.

Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови: підручник / Пономарів О.Д. – К.: Либідь, 1992. – 248 с.

Проблемы двуязычия в многонациональной среде / [отв. Коган М.Э., Рахимов Р.Р.] – СПб, 1995. – 2866 с.

Проблемы двуязычия в современных условиях / [отв. ред. Гордеев Ф.И.] – Йошкар-Ола, 1993. – 230 с.

Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації / Радевич-Винницький Я. – Дрогобич: Вид. фірма “Відродження”, 1997. – 360 с.

Радчук В. Мова в Україні: стан, функції, перспективи / Радчук В. // Державність української мови і мовний досвід світу: Матеріали Міжнародної конференції. – К., 2000. – С. 362–374.

Радчук В. Українська мова в колі інших на зорі третього тисячоліття: перспектива розвитку / Радчук В. // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28-29 травня 2001 року. – ВПЦ “Київ. ун-т”, 2002. – С 150–161.

Радчук В. Укрслиш – мова майбутнього? (Взаємодія мов і переклад) / Радчук В. // Урок української. – 2006. – № 3-4. – С 22–27.

Речевое общение в условиях языковой неоднородности / [отв. ред. Крысин Л.П.]. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 224 с.

Розенцвейг В.Ю. О языковых константах / Розенцвейг В.Ю. // Вопросы языкознания. – 1963. – № 1. – С. 21.

Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты / Розенцвейг В.Ю. – Л.: Наука, 1972. – 78 с.

Росетти А. Смешанный язык и смешение языков / Росетти А. // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1972. – С. 112–119.

Російсько-український словник: у 4 т. / [ред. А. Кримський, С. Єфремов] [Електронний ресурс]: Електронна версія російсько-українського словника А–П / [підг. О. Телемко]. – К.: Червоний шлях, 1924–1933. – Режим доступу до словн.: <http://www.r2u.org.ua>

Руда О. Суржик та напівмовність / Руда О. // Українська мова та література. – 2000. – Ч. 41. – 41. – С. 8–10.

Салига Т. Народу німого, без рідної мови, нема / Салига Т. // Урок української. – 2005. – № 7–8. – С. 12–14.

Саплін Ю.Ю. Внутрішні і зовнішні чинники білінгвістичної взаємодії лексики / Саплін Ю.Ю. // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 42–49.

Саплін Ю.Ю. Фактори вибору мови спілкування в умовах близькоспорідненого білінгвізму / Саплін Ю.Ю. // Мовознавство. – 1988. – № 4. – С. 50–55.

Свердан Т., Радик Л. “Суржикізація” сучасних видань для дітей / Свердан Т., Радик Л. // Дивослово. – 2006. – № 2. – С. 40–43.

Семчинський С.В. Загальне мовознавство: підручник / Семчинський С.В. – К.: Наук. думка, 1996. – 420 с.

Семчинський С.В. Семантична інтерференція мов / Семчинський С.В. – К.: Вища школа, 1974. – 326 с.

Семчинський К.В. Переформування національної еліти в період переходу держави від авторитарного до демократичного правління [Текст] / К. Семинський // Науковий вісник Національного аграрного університету. – 2008. Вип.121. – С. 168–174.

Сербенська О. “Низька мова” / Сербенська О. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [www.vesna.org.ua/txt/r2.html](http://www.vesna.org.ua/txt/r2.html)

Сербенська О.А. Культура усного мовлення: практикум / Сербенська О.А. – К.: Центр навчальної літератури, 2004.

Сердюк М., Потоцька Т. Чи потрібні Україні дві державні мови? / Сердюк М., Потоцька Т. // Дивослово. – 1999. – № 12. – С. 36–38.

Скворцов Л.И. Об оценках языка молодежи (жаргон и языковая политика) / Скворцов Л.И. // Вопросы культуры речи. – М., 1964. – Вып. 5. – С.45–70.

Скляр В. Еволюція етномовних процесів в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. Істор. наук.: спец. 09.00.12 “Українознавство” / Скляр В. – К.: Київ. нац. ун-т, 2010.

Скляр В. Етномовні процеси в просторовому вимірі України: 1989–2001 рр. / Скляр В. – Харків, 2009. – С. 23.

Скляр В. Мовна асиміляція (зросійщення) українців у незалежній Україні / Скляр В. // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Українознавство. – 2007. – № 11. – С 51–52.

Скляр В. Реалії етнічного складу населення України / Скляр В. // Слово Просвіти. – 2007. – № 42. – С. 6.

Слободян О.Т. Фонетична система російського острівного говору в Україні (проблеми стійкості та інтерференції): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук.: спец. 10.02.02 “Російська мова” – К., 1995. – 16 с.

Словар української мови / [упор. з додатком власного матеріалу Б. Грінченко]. – Т. 1–4. – К., 1906–1907. – Режим доступу до словника: <http://hrinchenko.com/slovar/znachenie-slova/37052-penjaty.html>

Словарь лингвистических терминов / [сост.Ахманова О.С.] – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.

Словник іншомовних слів / [за ред. О. С Мельничука]. – К.: Наук. думка, 1975. – 744 с.

Словник іншомовних слів / [уклад. Л.О.Пустовіт та ін.] – К.: Довіра, 2000. – 903 с.

Словник української мови. – Т. 9. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 854.

Словник української мови: 11 т. / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні – К.: Наук. думка, 1970–1980.

Слупський Є.Г. Лексичне калькування в умовах постійної двомовності (на матеріалі української мови в Канаді) / Слупський Є.Г. // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 34–40.

Соловей О. За глухою стіною / Соловей О. // Українська мова та література. – 2003. – Ч. 18. – Травень. – С. 5.

Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг / Л.Ставицька. – К.: Критика, 2005. – 348 с.

Ставицька Л. Блудний суржик [Електронний ресурс] / Ставицька Л. – Режим доступу: [www.rastko.rs/delo/11935](http://www.rastko.rs/delo/11935)

Ставицька Л. Кровозмісне дитя двомовності / Ставицька Л. // Критика. – 2001. – Ч. 10 (жовтень). – С. 20–24.

Ставицька Л. Мовна ситуація в Україні очима американського філолога / Ставицька Л. // Українська мова. – 2007. – № 1. – С 106–110.

Ставицька Л. Про взаємодію жаргону і сленгу / Л.Ставицька // Українська мова та література. – 2000. – №15. – С. 19–21.

Ставицька Л. Український жаргон: Словник / Л.Ставицька. – К.: Критика, 2005.– 496 с.

Ставицька Л., Труб В. Суржик: міф, мова, комунікація / Ставицька Л., Труб В. // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти. – К., 2007. – С. 31–120.

Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / Стишов О.А. – К. Пугач, 2005. – 388 с.

Струганець Л.В. Теоретичні основи культури мови / Струганець Л.В. – Тернопіль: ТДПІ, 1997. – 96 с.

Тараненко О. Українська мова і сучасна ситуація в Україні / Тараненко О. // Мовознавство. – 2001. – № 4. – С. 3–21.

Тараненко О.О. Просторіччя / Тараненко О.О. // Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во “Укр.енцикл.” ім. М.П.Бажана, 2007. – С 558–560.

Тараненко О.О. Суржик / Тараненко О.О. // Українська мова: Енциклопедія. – Вип. 2-ге, допов. – К.: Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М.П.Бажана, 2004. – С. 666.

Теоретические проблемы социальной лингвистики [Текст] / [под ред. Ю. Дешериева]. – М.: Наука, 1981.

Тищенко К. Основи мовознавства: Системний підручник / Тищенко К. – К.: КНУТШ., 2007. – 304 с.

Ткаченко О. Проблема мовної стійкості та її джерел / Ткаченко О. // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С 3.

Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу [Текст] / Ткаченко О. – К.: Спалах, 2004. – 272 с.

Товстенко В. Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище / Товстенко В. – К.: Ін-т укр. мови НАН України, 2003. – 278 с.

Трач Н. Мовна політика та мовна ситуація у сфері судочинства та діловодства в Україні / Трач Н. // Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. – К.: “Вид. дім “КМА”, 2008. – С 278–315.

Труб В. Явище “суржику” як форма просторіччя в ситуації двомовності / Труб В. // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 46–58.

Українська мова у XX сторіччі: Історія лінгвоциду. Документи і матеріали / [за ред. Л. Масенко]. – К., 2005. – 399 с.

Українська мова. Енциклопедія. Вид. друге, виправлене і доповнене. – К.: Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М. Бажана, 2004. – 833 с.

Українська Радянська Енциклопедія. тт. 1-12. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1977–1985.

Український правопис / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні; Ін-т української мови – стереотип. вид. – К.: Наук. думка, 2003. – 240 с.

Усне побутове літературне мовлення / АН АРСР, Ін-т мовознавства; [М.А. Жовтобрюх (відповід. ред.) та ін.] – К.: Наук. думка, 1970. – 204 с.

Фаріон І. Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей) [монографія] / Фаріон І. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – 330 с.

Феллер М. Чи може суржик стати мовою / Феллер М. // Українська мова і література. – 2001. – Ч. 40. – С. 11.

Фішман Дж. Не кидайте свою мову напризволяще / Фішман Дж. – К.: “К.І.С.”, 2009. – 200 с.

Хауген Э. Языковой контакт / Хауген Э. // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1972. – С. 4.

Хегай М.А. О речевом поведении билингвов / Хегай М.А. // Родной язык. – 1994. – № 1. – С. 17–19.

Хомский Н. Язык и мышление / Хомский Н. – М.: Прогресс, 1972. – 164 с.

Хомяков В.А. Введение в изучение слэнга – основного компонента английского просторечия / В. Хомяков. – Вологда: Наука, 1971 – С. 29.

Хомяков В.А. Социально-стилистическое варьирование и лексическое просторечие / Хомяков В.А. // “Социальная и стилистическая вариативность английского языка”. – Пятигорск: Прогресс, 1988. – С. 5–10.

Хомяков В.А. Три лекции о слэнге: [Пособие для студ. англ. отдел. по спец. “Нелит. лексика и фразеология в совр. англ. яз.”] / В. Хомяков. – Вологда: Наука, 1970. – С. 8.

Центральный государственный исторический архив Российской Федерации, ф. 57 [Текст]. – Оп. 6. – Д. 1080. – Л. 9 – 12.

Чемес В. Суб’єктивне і об’єктивне в оцінці проблем вживання державної мови представниками різних соціальних груп мовців (зіставний аспект) / Чемес В. // Наукова спадщина професора С. В. Семчинського і сучасна філологія: [збірник наукових праць]. Частина друга. – К., 2001. – С. 526–533.

Черемська О.С. Лексична та граматична інтерференція в сучасній українській літературній мові як наслідок українсько-російського білінгвізму (на матеріалі преси Харківщини 50-х 80-х років ХХ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Черемська О.С. – Харків, 2002. – 16 с.



Швейцер А. Д. Современная социолінгвістика: Теорія, проблеми, методи / Швейцер А. – Изд 2-е. – М.: Либроком, 2009. – С. 67.

Шевельов Ю. Вибрані праці. У Двох книгах. т.1 Мовознавство / Шевельов Ю. – Київ: Вид. “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 583 с.

Шевельов Ю. Внесок Галичини у формуванні української літературної мови / [уп. О.Гузар] / Шевельов Ю. // Українознавча бібліотека НТШ. – Число 7. – Львів; Нью-Йорк, 1996. – 189 с.

Шевельов Ю. Двомовність і вульгаризми / Шевельов Ю. // Видатний філолог сучасності (Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова). – Харків, 1996. – С. 11.

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / Шевельов Ю. – Чернівці: Рута, 1998. – С. 75–89.

Шевченко Т.Г. Міжмовна і міждіалектна інтерференція в маргінальному континуумі / Шевченко Т.Г. // Лінгвістичні студії. Збірник наук. праць. Вип. 1. – Донецьк: ДонДУ, 1994. – С. 182–190.

Шинкаренко О.В. Явище лексичної інтерференції в українському мовленні молоді Кіровоградщини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / НАН України, Інститут української мови / Шинкаренко О.В. – К., 1995. – 18 с.

Шумарова Н.П. Мовна компетенція киян: соціолінгвістичний аспект / Шумарова Н.П. // Мовознавство. – 1992. – № 4. – С.11–17.

Шумилов О. Мова, суржик, “язык” / Шумилов О. // Сучасність. – 2000. – № 10. – С. 116.

Bilaniuk Lada Contested Tongues. Language Politics and Cultural Correction in Ukraine / Bilaniuk Lada. – New York: Cornell University Press, 2005. – 323 p.

Bracki Artur Surżyk: Historia i Teraźniejszość / Bracki Artur. – Gdansk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdanskiego, 2009. – 273 s.

Crystal David Cambridge encyclopedia of language / Crystal David. – Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press, 1987. – 896 p.

Eeden Petrus Diglossie / Eeden P. [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.afrikaans.nu/pag7.htm>

Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. – T. 2. Współczesny język polski / [pod red. J. Bartmirskego]. – Wrocław, 1993. – 389 p.

Ellis Elizabeth Monolingualism: The unmarked case / Ellis E. [Electronic resource]. – Access mode: <http://ccat.sas.upenn.edu/hafs/diglossia/>

Grabias Stanisław Język w zachowaniach społecznych / Grabias Stanisław. – Lublin, 1997. – S. 67–74.

Grabias Stanisław Si zawodowe odmiany socjolekty / Grabias Stanisław // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. – T. 2. – Wrocław, 1993. – S. 223–241.

Halliday M.A.K., McIntosh A., Stevens P. The users and use of language. Readings in the sociology of language / Halliday M.A.K., McIntosh A., Stevens P. – The Hague: Mouton, 1970. – P. 136–169.

Hymes D.H. On communicative competence / Hymes D.H. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1971. – 213 p.

Kloss Heinz Types of multilingual communities / Kloss H. [Electronic resource]. – Access mode: <http://ccat.sas.upenn.edu/~haroldfs/diglossia/>

Lincoln P.C. Dual-lingualism: Passive bilingualism in action / Lincoln P.C. – Te Reo, 1979. – P. 22, 65–72.

Lubliner Jacob Reflections on Diglossia / Lubliner J. [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.ce.berkeley.edu/cob/essays/refdigl.htm>

Rubin Joan Bilingual usage in Paraguay / Rubin J. [Electronic resource]. – Access mode: <http://ccat.sas.upenn.edu/~haroldfs/diglossia/>

Sapir E. Conceptual categories in primitive language / Sapir E. // Science, 1931.vol. 74. – P. 578.

Smółkowa E. Zagadnienia polsko-białorusko-litewskiej interferencji językowej na ziemiach północno-wschodniej Polski / E. Smółkowa // Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie, Warszawa 2002, s. 306–331.

Thomason S. Language Contact – An Introduction / Thomason S. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001. – 288 p.



Наукове видання

*Ольга Шевчук-Клюжева*

**УКРАЇНСЬКЕ УСНЕ МОВЛЕННЯ ДОНЕЧЧИНИ  
МОНОГРАФІЯ**

Підписано до друку

Наклад 1000 примірників